

FONETIKA A FONOLOGIE

Fonetika a fonologie jsou vědní disciplíny, které studují a popisují 1 zvukovou složku lidské komunikace tvořenou za pomoci mluvních orgánů, každá z nich však z poněkud jiného hlediska. **Fonetika** studuje činnost mluvních orgánů při řeči, charakter výsledného zvuku a jeho sluchové hodnocení. **Fonologie** se zaměřuje jen na ty složky zvukového signálu, které jsou v daném jazyce významotvorné, hodnotí tedy zvukový materiál z lingvistického hlediska. Obě disciplíny se ve svých poznatcích doplňují.

ZÁKLADNÍ FONETICKÉ POJMY

Zvuková forma každého jazyka vzniká koordinovanou činností mluvních 2 orgánů, **artikulací** (článkovaním). Při ní vzniká v hlasovém ústrojí základní tón řeči, který je upravován artikulačními orgány v užším slova smyslu, ústrojím modifikačním. V něm se hlas přetváří v řeč.

Hlasové ústrojí a jeho činnost

Hlasové ústrojí je uloženo v hrtanu. Nejdůležitější částí jsou **hlasivky**, 3 mezi nimiž se vytváří při řeči hlasivková štěrbina (**glottis**). Hlasivkové valy se v procesu **fonace** přibližují a oddalují a tak mění výdechový proud vycházející z plic v „základní tón“ lidské řeči. Počátek fonace je buď postupný (měkký), nebo se hlasivky pevněji sevřou a při jejich přechodu do fonace vzniká **tvrdý hlasový začátek**. V češtině je využíván jako prostředek signalizující hranice slabiky před vokálem. V této funkci se nazývá **ráz**; užití rázu v češtině viz § 47, 50, 58, 59. V hlasivkách se tvoří i české [h]. V tomto ústrojí se vytváří síla a základní výška

hlasu, barva a její proměny vznikají průchodem zvuku nadhrtanovými prostorami, kde se přidávají různé rezonance.

Ústrojí modifikační. Činnost mluvních orgánů

- 4 Mluvní orgány patřící k modifikačnímu ústrojí se dělí na **aktivní a pasivní**. Aktivní (rty, jazyk, hlasivky) mění svou pozici, pasivní jsou místa, kde vznikají souhlásky (viz dále).

Artikulační podstata samohlásek je v **apertuře (otevřenosti)**; v mluvním ústrojí při nich nevzniká překážka. Rozlišení probíhá díky posunu jazyka v ústní dutině, dokresluje je činnost rtů. Kromě toho se samohlásky liší trváním, kvantitou.

Artikulační podstata souhlásek tvoří **přehrada (striktura)**; znění souhlásky závisí nejen na artikulačním orgánu a místě vytvoření přehrad, ale i na jejím typu.

Způsobem tvoření souhlásek je:

závěr (okluze), úplná překážka výdechovému proudu, při níž vlastní zvuk vzniká až při zrušení překážky (např. [p], [t], [d], [g], [n]);

úžina (konstrikce), při níž je překážka neúplná a zvuk vzniká průchodem mezi artikulačními orgány (např. [f], [s], [ž], [ch], [j], [ɥ], ale také [l] s úžinou napříč ústy); zvláštní konstrikcí se tvoří hlásky **kmitavé, vibrující** (např. [r], [ʀ]);

polozávěr (semiokluze), krátký závěr plynule přecházející v úžinu (např. [c], [ʃ]).

Aktivním artikulačním orgánem je pro většinu souhlásek jazyk; rty a hlasivky jsou orgánem aktivním a pasivním zároveň. Místem tvoření souhlásek (**pasivním artikulačním orgánem**) jsou v češtině rty, oblast dásní u kořenů řezáků označovaná jako alveoly, tvrdé patro (palatum), měkké patro (velum) a pro hlásku [h] hlasivková šterbina (glottis). Místo a způsob tvoření se využívá pro systematizaci souhlásek (viz § 27, 33). Doplnuje je činnost měkkého patra uvolňující průchod do nosní dutiny u souhlásek nosních (např. [m], [ň]) a činnost hlasivek u znělých souhlásek.

Akustická stavba řeči

- 5 Samohlásky jsou hlásky **tónové**, jsou to tóny složené. Díky tomu mohou být v souvislé řeči nositeli prozodických vlastností, především síly, výšky a barvy zvuku, a jsou jádrem slabiky (viz § 37). Pro souhlás-

ky je naopak typická existence specifického **šumu**, který má určitou výšku, trvání a strukturu. Přesné údaje o akustice hlásek se získávají rozbořem s využitím metod akustické fyziky. Běžně se hlásky posuzují spíše podle **sluchového dojmu** (viz § 27 a 33).

Tradiční rozlišení na samohlásky a souhlásky nepostihuje složitost zvukové stavby řeči. Vedle **pravých (šumových) souhlásek** existují i hlásky pomezí. Jsou jimi **sonory** [l], [r], [m], [n], [ŋ] a jejich obměny; viz § 32–35. Se souhláskami mají společný způsob tvoření, a tím i jistou míru šumu, se samohláskami je spojuje tónová složka vzniklá rezonancí. Zvláštnosti pozorujeme také u hlásek, které nemají plně rozvinutý šum typický pro konsonanty, ale ani tónovou složku. Taková hláska se nazývá **klouzavá**. V češtině je to [j] a [ɥ]; viz § 36.

Fonetické jevy na úrovni celků promluvy (intonace, barva a síla hlasu, řečové tempo) jsou zatím méně prozkoumány než jednotlivé hlásky. Jsou komplexní povahy a podílí se na nich celé artikulační ústrojí.

Fonetická transkripce

Zvukový signál řeči, který budeme dále sledovat, lze sice dnes zachytit v úplnosti např. magnetofonem, pro potřeby souvislých psaných textů je však nutno užít přepisu, **fonetické transkripce**. Umísťuje se do hranatých závorek [...]: ty signalizují čtenáři, že záznam odráží v mezích možností skutečnou výslovnost. Zde zvolená transkripce využívá principu a speciálních značek transkripčního systému Mezinárodní fonetické asociace (IPA). V přepisu pro přehlednost oddělujeme jednotlivé výrazy, i když výslovnost bývá u slov patřících k jednomu slovnímu přízvuku spojitá.

Pokud je to možné, užíváme pro transkripci běžných písmen: a, á, e, é, i, í, o, ó, u, ú; b, c, d, đ, f, g, h, j, k, l, m, n, ň, p, r, ř, s, š, t, t', v, z, ž. Ustálenou spřežku *ch* v zápisech ponecháváme, přepisujeme však cizí grafémy *x*, *w* nebo *q*. Přepis se samozřejmě odlišuje od pravopisu, neboť při transkripci jsme povinni zaznamenat pouze to, co se skutečně spisovně vyslovuje: [stáška] – stávka, [měkká] – měkká, [núški] – nůžky.

Písmena stávající abecedy někdy záznamu zvuku nestačí, a proto je nutno užít dalších značek:

ŋ = „zadní n“, hláska vyskytující se ve skupinách *n + k*, *n + g*: [haŋka] – Hanka; [taŋgo] – tango (viz § 62);

- $\check{r}$ = „neznělé ř“, hláska vznikající spodobou znělosti, je-li v sousedství ř neznělá souhláska; vyslovuje se tak i ř před pauzou: [tří] – tři, [keř] – keř (viz § 61);
- ʔ = „ráz“, hlasivková závěrová hláska předcházející v pečlivější výslovnosti samohlásku na počátku slabiky: [sʔuchem] – s uchem (viz § 27, 47, 50, 58, 59);
- u = zvuk tvořící druhou, nevokalickou součást dvojhlásky: [louka] – louka, [automat] – automat (viz § 23);
- l̥ = „slabikotvorné l“: [vl̥na] – vl̥na, [nesl̥] – nesl̥ (viz § 37);
- r̥ = „slabikotvorné r“: [tr̥ch] – tr̥h, [br̥atr] – br̥atr (viz § 37); (a obdobně zcela ojedinělé m̥: [osm̥] – osm (viz § 37);
- ɣ = „znělé ch“, hláska vznikající spodobou znělosti, výslovnost ch před znělou párovou souhláskou: [hroɣdovede] – hroch dovede (viz § 26);
- μ = „retozubné m“, vyskytující se ve skupinách m + v, m + f: [tramvaj] – tramvaj; viz § 62;
- ʒ = „znělé č“, hláska běžnější v cizích slovech, v českých výslovnost č před znělou souhláskou nebo spojitá výslovnost d(t)+ž: [žes] – džez, [lužba] – lučba, [naživotní] i [nadživotní] – nadživotní; viz § 28;
- ʒ = „znělé c“, hláska vznikající spodobou c k následující znělé souhlásce nebo při spojitě výslovnosti d(t)+z: [zɪŋk] – dzink, [pozim] i [podzim] – podzim; viz § 28.

Hlavní slovní přízvuk označujeme ' před přízvučnou slabikou, vedlejší ´, a to pouze ve víceslovných příkladech; u jednotlivých slov je totiž přízvuk vždy na první slabice; viz § 44. Hranice slabik označujeme v nutných případech spojovníkem: [spo-jov-ní-kem].

Fonetické proměny řečového tempa, hlasové barvy, výšky hlasu nebo jeho síly nelze běžně reprodukovatelnými způsoby transkribovat. **Intonaci** zobrazujeme šipkou naznačující průběh zvuku: ↓ = klesavá intonace; ↑ = stoupavá intonace; → = intonace nekonečného úseku; viz § 52–55.

Srov. rozdíly mezi pravopisem a fonetickou transkripcí:

Pravopis:

Kráva i vůl knihy mají, a přece čist neumějí.

Transkripce:

[kráva ʔi 'vůl 'knihi 'mají → ʔa 'přece 'číst 'neʔumějí ↓]

Záznam pomocí fonetické transkripce je nezvyklý. Pokud to povaha výkladu dovoluje, dáváme přednost zápisu se zachováním pravopisných zásad.

Od transkripce je nutno odlišovat **transliteraci**, přepis z jednoho hláskového písma do jiného (z abkuby nebo řeckého písma do české verze latinky apod.). Viz § 845.

ZÁKLADNÍ POJMY Z FONOLOGIE

Fonologie se zabývá těmi složkami zvukového signálu řeči, které 7 jsou v daném jazyce významotvorné, tj. jsou schopny diferencovat slova a slovní tvary, ale i výpovědi s různou komunikační funkcí. Např. změna znělosti tvoří v češtině nové slovo: *pere* – *bere*; změna intonace mění komunikační funkci, např. při poklesu hlasu na konci jde o konstatování (*Rozumiš.*), se stoupáním hlasu je tatáž posloupnost slabik otázkou (*Rozumiš?*). Složek zvukového signálu řeči, které jsou v daném jazyce takto relevantní, je omezený počet.

Foném

Foném je minimální zvukový prvek schopný rozlišovat samostatné 8 jednotky významové (slova, tvary slov). Souvislá řeč se skládá z posloupnosti takových jednotek, lze ji na ně segmentovat, proto se mluví o **fonémech segmentálních**. Hodnocení, zda určitý jazykový zvuk je či není významotvorný, je záležitostí konkrétního jazyka. Přitom zjistíme, že některé fonémy jsou značně využívány, a tvoří tedy **centrum inventáře fonémů**; na **periferii** stojí fonémy využívané minimálně (v češtině např. */f/*) nebo plnící rolišovací roli pouze u slov přejatých nebo u expresiv (v současné spisovné češtině např. dlouhé */ó/*; viz § 18).

Foném jako abstraktní jednotka se realizuje v promluvách v podobě 9 **fónů**, konkrétních zvuků jazyka, hlásek. Fóny, které jsou realizací jednoho fonému, se nazývají **alofony** tohoto fonému. Je jich mnoho, při popisech jazyka se obvykle postihují jen obměny pravidelné, související se spojováním realizací fonémů v řetězce souvislé řeči. Tyto alofony označujeme jako **poziční**; viz § 60. Ten z alofonů, který je nejméně ovlivněn hláskovým okolím, nazýváme **základním**. Z jeho vlastností vycházíme při systemizaci fonémů.

Hranice vyšších celků v rámci promluvy a jejich komunikační funkce se obvykle vyjadřují silovou a výškovou modulací celku (viz § 51–55); vytvářejí se tak **fonémy suprasegmentální**.

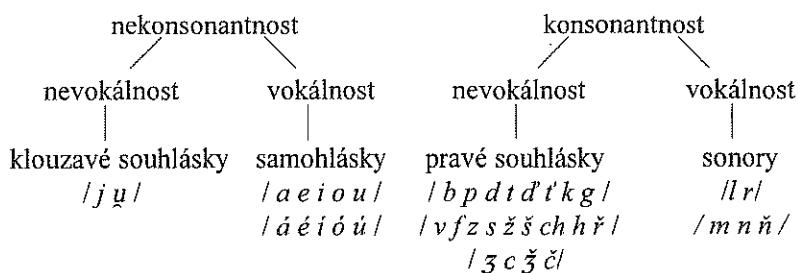
Fonologická opozice

Fonémy jazyka mohou plnit svou rozlišovací funkci jen díky tomu, 10 že mezi nimi existuje vztah **fonologické opozice**, tj. podobnosti a rozdílnosti.

Jde o tyto základní opozice:

1. vokálnost – nevokálnost: při vokálnosti je ve zvuku fonému přítomna tónová složka, artikulačně je vokálnost spojena s aperturou;
2. konsonantnost – nekonsonantnost: při konsonantnosti je ve zvuku fonému přítomna šumová složka vznikající v průběhu striktury nebo při jejím zrušení.

Odlišení jednotlivých skupin fonémů můžeme zobrazit takto:

- 11 Ostatní odlišující akustické vlastnosti se uplatňují jen u části fonémů. Jejich analýza je předmětem práce teoretické fonologie. V praxi se zatím často využívá pojmosloví klasické fonetiky a pozornost se soustřeďuje na ty opozice, které odlišují fonémy artikulačně i zvukově poměrně blízké. Základem jsou pak **vztahy korelační**, tj. častěji využitě vztahy dvojic fonémů lišících se jen jediným fonologicky relevantním rysem. Takovým vztahem je u samohlásek opozice kvantity (viz § 16), u pravých souhlásek opozice znělosti (viz § 26). Ostatní vztahy, i když nikoli nedůležité, se odsouvají do pozadí.

Fonologicky relevantní korelační opozice znělosti se neuplatňuje ve všech pozicích: před pauzou je možná jen neznělá realizace (viz § 57), ve skupinách pravých souhlásek je výslovnost ovlivněna asimilací (viz § 61); znělost, fonologicky významná vlastnost českých souhlásek, podléhá v těchto případech **neutralizaci**.

Morfoném

- 12 Fonologická stavba významové jednotky nemusí být stálá. V češtině se např. mění podoba morfémů při ohýbání nebo odvozování: *rak – raci – ráček*; *len – lnu – lněná*; *láska – laskavá*; *sůl – soli – slaná*. Účastníci komunikace však spojují tyto obměny do intuitivně chápaného celku

ných. Jejich nároky může splňovat pouze **kultivovaná výslovnost, ortoepie**.

Kodifikace ortoepie, tj. závazná pravidla spisovného znění češtiny, se týká jednak **ortofonie**, správného znění hlásek, jednak spojování hlásek v proudy řeči a její modulace, **ortoepie v užším smyslu**. Pravidla jsou formulována v závislosti na psané podobě jazyka, což odpovídá zejména u českých slov v zásadě fonologickému způsobu psaní; viz § 66. U cizích slov je vztah písma a výslovnosti nejednotný; viz § 65.

Údaje o spisovné výslovnosti českých slov najdeme v příručce Výslovnost spisovné češtiny I (1967), pro cizí slova mohou být pomocníkem (kromě knížky Výslovnost spisovné češtiny II, 1978) i Pravidla českého pravopisu nebo slovníky cizích slov.

Výslovnost je diferencována: obvykle se připomíná **pečlivá** (slavnostní, explicitní), kdy zřetelně vyslovujeme hlásky v souhláskových skupinách, dodržujeme délku samohlásek a dbáme o to, aby nesplývala slova, dále **neutrální, náležitá** v projevech sice jazykově kultivovaných, ale nikoli reprezentativních (očekáváme ji např. u hlasatelů rozhlasu a televize nebo u řečníků obsahově závažných projevů), a konečně **zběžná** (běžná, implicitní) v nepřipravených veřejných mluvených projevech; tam je zjednodušování některých skupin souhlásek obvyklé. V rámci kultivované výslovnosti musíme tedy počítat s existencí dublet.

SAMOHLÁSKY (VOKÁLY)

Inventář vokalických fonémů češtiny

- 15 Čeština má 10 vokalických fonémů: *la*, *le*, *li*, *lo*, *lu*, *lá*, *lé*, *lí*, *lól*, *lúl*. Všechny samohlásky mají společný příznak nekonzonantnosti a vokálnosti (tj. mají tónovou strukturu bez doplňujících šumů); liší se vzájemně výškou a vztahem jednotlivých tónů, tzv. formantů, ze kterých jsou složeny.

Těmto fonémům odpovídá 14 **grafémů**: písmena *y*, *ý* jsou způsobem psaní fonémů *li* a *lí* po pravopisně tvrdých souhláskách a po souhláskách pravopisně obojetných (viz § 27 a 68); písmeno *ú* se užívá pro záznam dlouhého *lúl* uvnitř českých slov a v koncovkách (viz § 68); písmeno *ě* tvoří jednotu s předcházejícím souhláskovým písmenem a podle toho značí buď *lj* + *le* ve slabikách *bě*, *pě*, *vě*, *fě* (*lbježil*, *lpjetl*, *lvjedal*, *lharfjel*), *lňl* + *le* v psaném *mě* (*lmňelal*), nebo mění platnost předcházející souhlásky ve slabikách *dě*, *tě*, *ně* (*ld'elál*, *lt'elol*, *ln'ecol*); viz § 66. V případech *y*, *ý*, *ú*, *ě* jde tedy v dnešní češtině o pouhé grafémy.

Jednotu tvoří v domácích slovech také písmeno *i*, *í* s předcházejícím *d*, *t*, *n*; *l*divná*l*, *l*ticho*l*, *l*ňic*l*; viz § 66.

Opozice kvantity

Opozice kvantity, tedy vztah mezi krátkým a odpovídajícím dlouhým vokalickým fonémem, je důležitým rysem češtiny; na jejím základě se vytváří pět korelačních dvojic: */a/–/á/*, */e/–/é/*, */i/–/í/*, */o/–/ó/*, */u/–/ú/*. Pomocí nich se odlišují dvojice slov zvukově podobných, ale s rozdílným významem: *láska – laská*, *péče – péče*, *psi – psí*, *ustup – ústup* (k opozici */o/–/ó/* viz § 18). Volba dlouhého nebo krátkého vokálu je v češtině součástí pevné zvukové stavby slova, počet dubletních forem je v kořenech domácích slov velmi malý: např. *dveře – dvěře*, *pero – péro*; častější je u odvozenin: *vypočitatelný* i *vypočítatelný*, *vypravěč* i *vyprávěč*, *nepostrádatelný* i *nepostrádatelný*, *obkladač* i *obkládač* apod.

Vokalický trojúhelník

Tradičně se systém českých vokalických fonémů zobrazuje ve formě trojúhelníku, který naznačuje rozdíly založené na pohybu jazyka při tvorbě jednotlivých samohlásek: jde o posun horizontální (foném přední – střední – zadní) a vertikální (foném vysoký – středový – nízký). Zao-krouhlení rtů (**labializace**) doprovází všechny zadní samohlásky.

krátké				dlouhé		
/i/		/u/	vysoké	/í/		/ú/
/e/		/o/	středové	/é/		/ó/
	/a/		nízké		/á/	
přední	střední	zadní		přední	střední	zadní

Využití vokalických fonémů

Jednotlivé fonémy jsou využívány nestejnou měrou. Zejména **dlouhé /ó/** je řídké. Jako samostatný foném se objeví vlastně jen ve slovech přejatých: *móda*, *próza*, *tónovat*; velmi často není v grafice označováno a výslovnost kolísá: *telefon* [–on] i [–ón], *auditorium* [–to–] i [–tó–];

– *chraň*, nebo při skloňování mnohých jednoslabičných mask.: *hrách – hrachu, lih – lihu*, a také dvouslabičných feminin a neuter: *tráva – trav, lípa – lip, jméno – jmen*. Často existují dublety s dlouhou a krátkou samohláskou: *trávou i travou, skálách i skalách, lípou i lipou*; celkem pravidelné je jen krácení v Gen pl. feminin (*bab, lžic, ran*); viz i Morfologie, § 413.

Podobné střídání existuje ve slovním základu i **při odvozování slov** jako doprovodný rys některých typů tvoření: *háj – hajný, vysávat – vysavač, kázat – kazatel, dar – dárek, břicho – bříško*. Významový rozdíl je u adjektiv tvořených od sloves 4. třídy: *kropící konev, brzdící zařízení* jsou předměty určené k jisté činnosti, ale ta nemusí právě probíhat, zatímco *muž kropící zahradu* právě kropí, *brzdící vůz* právě brzdí atd. Krátkou i dlouhou variantu má přípona *-ař/-ář*, také předpony *na-, při-, u-, vy-, za-* mají i variantu dlouhou: *přistát – přístav, vybrat – výbor*; využití variant souvisí s procesem odvozování; viz Slovtvorba, § 181.

Celkově je kvantita ustálená, v praxi činí potíže jen jednotlivé výrazy: spisovně je např. *vyjimka, příjdu, přijmeme, výhybka, zastávka, páteř, přírůstek, říditelný, zánártí, tchyně*.

Jiné alternace vokálů

V kořeni slov **při flexi** alternují zejména:

lúl : /ol/ *súl – soli, káň – koně*;
líl : /el/ *dílo – děl, příst – přede*;
lál : /el/ *třást – třese*.

Po retnicích /bl, pl, vl, fl/ má alternace /el/ variantu /jel/, psané ě (*bída – běd, vát – věje*), po /ml/ pak /ňel/, psané opět ě (*míra – měř, smát se – směje se*).

K těmto střídáním můžeme přiřadit i alternaci /ou/ – /ul/ (*kroupa – krup, koupit – kup*) a střídání „zánikové“, při němž se v některých tvarech /e/ vypouští (*pes – psa, domek – domku*), nebo naopak „vznikové“, při němž se /e/ vkládá (*písmo – písem, cihla – cihel*).

Alternace při skloňování nebo časování jsou důsledkem starších vývojových fází jazyka. Mnohé podoby s alternací (např. *korou, březou, svěc*) jsou knižní, nebo i archaické.

Složitější je situace **při odvozování slov**, kde alternace vokalických fonémů nebývají pravidelné. Běžnější jsou:

líl : /el/ *hřích – hřešit, česat – čísnout*; (po retnici /jel/, po /ml/ /ňel/, oboje psané ě: *bílá – běloba, měřit – míra*);
lúl : /ol/ *stůl – stolovat, vodit – vůdce*;

- lo/* : *lá/*   *hodit* – *házet*, *sklonit* – *sklánět*, *kráčet* – *krok*;
le/ : *la/*   *šťěstí* – *šťastný*, po retnicích */je/*, eventuelně */ňe/*, psané *ě*
 (*svatá* – *světít*);
lá/ : *lí/*   *smát se* – *usmívat se*, *přítel* – *přátelít se*.

K těmto střídáním můžeme přiřadit i alternaci *lu/* – *lou/* (*chlup* – *chloupek*).

I při tvoření slov najdeme alternace zánikové a vznikové: *pes* – *psi*, *peklo* – *pekelný*. Vedle *le/* se takto (nepravidelně) objeví i jiné vokály: *vybrat* – *výbor*, *vymlít* – *výmol*, *zapnout* – *zapínat*. Vokalizké alternace se stávají součástí nově vytvořeného slova (např. *hrabat* – *hrob*).

- 22 V praxi činívají problémy **vokalizace předložek**, kdy se střídají (ve výslovnosti i v písmu) neslabičné podoby *k*, *v*, *s*, *z* se slabičnými *ke*, *ve*, *se*, *ze*: vokalizovaná předložka je na místě před slovem začínajícím týmž konsonantem (*ke kolenům*, *ve vodě*, *se solí*, *ze země*) nebo souhláskovou skupinou, pokud není její součástí *ll* nebo *lr/*, *lř/*: *ke vznícení*, *se vstupem*, ale *k prádlu*, *s přáteli*. Obtížnost výslovnosti takových seskupení je však individuální (*ke tvé* i *k tvé*). Před slovy začínajícími retnou souhláskou (viz § 27) má předložka *k* vokalizovanou obměnu *ku*: dnes je knižní (*husité táhli ku Praze*), zachovala se v některých spřežkách (*kupříkladu*, *kupodivu*). Vokalizace se týká rovněž shodně znějících předpon (*zesmutnět*, ale *zblednout*). Slabičné předložky a předpony končící souhláskou se vokalizují nepravidelně: *nade dveře* i *nad dveře*, *oddechovat*, ale *odepsat*, *odeznít* i *odznít*, *nadejít*, ale *nadjet*, *předevčirem* i *předvčirem* apod.; viz i Morfologie, § 557.

Dvojhlásky

- 23 V mnohých gramatikách se k samohláskovému systému přiřazují **dvojhlásky (diftongy)**, české *ou/* psané *ou*, v přejatých slovech i *au/* psané *au*, eventuelně *eu/* psané *eu*. Jde o složitější seskupení hlásek, v němž si skutečnou vokaličnost zachovává první část, zatímco koncový *u*-ový element je oslabený, a nemá proto schopnost tvořit slabiku. Pro chápání takových seskupení jako jediného fonému se složitější zvukovou stavbou mluví kromě tradice i fakt, že *[ou]* tvoří morfoném s fonémem *lu/* (*loupit* – *lupič*, viz výše) a že ve zvukové realizaci se celek artikuluje jediným pohybem mluvidel. V jiném pojetí, kterému zde dáváme přednost, jde o spojení samohlásky a klouzavé souhlásky *u*; viz § 36.

SOUHLÁSKY (KONSONANTY)

Společným názvem souhlásky se označují tři skupiny hlásek: **pravé**, 24 šumové souhlásky s jasně vymežitelným místem a způsobem artikulace, jejichž akustickou podstatou je šum; **sonory** se zvláštním způsobem tvoření a složitější akustickou stavbou složenou z šumu a tónu; **klouzavé** souhlásky s nevýrazným tvořením i akustickou stavbou. Všechny tři typy se řadí do protikladu k samohláskám, jejich spojování s jinými konsonanty v rámci slabiky, slova i vyšších celků však ukazuje, že je vnitřní rozlišení v rámci souhlásek potřebné.

PRAVÉ (ŠUMOVÉ) KONSONANTY

Inventář pravých konsonantů

Čeština má 21 pravých (šumových) konsonantických fonémů: /p/, 25 /b/, /t/, /d/, /tʃ/, /dʃ/, /k/, /g/, /f/, /v/, /s/, /z/, /š/, /ž/, /ch/, /h/, /c/, /ʒ/, /č/, /ʒ/ a /ř/. Pro jejich označení v písmu je k dispozici jen 18 grafémů; ustálená je spřežka *ch*, jejíž složenost si už ani neuvědomujeme, pomocí spřežky (spojením grafémů *d+z*, *d+ž*) se píše v češtině okrajové fonémy /ʒ/ a /ʒ/ (*džudo*). V přejatých slovech se mohou objevit další grafémy (zejména *x*, *q*, *w*); viz § 65.

Opozice znělosti

České šumové (pravé) souhláskové fonémy se tradičně třídí podle 26 místa a způsobu tvoření základního alofonu; viz § 9. Doplnujícím kritériem je rozdíl znělostní. Právě opozice znělosti tvoří osu fonologického systému. Tvoří ji znělostní páry /b/–/p/, /d/–/t/, /dʃ/–/tʃ/, /g/–/k/, /v/–/f/, /z/–/s/, /ž/–/š/, /ʒ/–/č/, /ʒ/–/č/ (první z dvojice je vždy znělý, druhý neznělý foném). Mimo korelaci stojí /ř/. Konsonanty ve dvojicích se označují jako **párové**. Znělostní opozice podléhá neutralizaci před pauzou a v souhláskových skupinách; viz § 11, 57, 61.

Zvláštní postavení má mezi znělostními dvojicemi **vztah /h/ a /ch/**: liší se totiž nejen znělostí, ale i místem artikulace: /h/ je glottální, /ch/ velární. Znělé [h] se střídá při asimilaci znělosti s neznělým [ch] ([*pruhem*] – [*pruch*]), neznělému [ch] může odpovídat jak znělé [h], tak znělé [ɣ] (*rád bych byl* – [*rád bih bil*] i [*rád biɣ bil*]).

Foném /ř/ má znělou i neznělou realizaci. Základní je výslovnost znělá: [*dřevo*], [*řepa*]; neznělé [ř] se uplatní v sousedství neznělých fonémů nebo na konci slova: [*říska*], [*dvířka*], [*keř*]; výslovnostní rozdíl není fonologický, jde o pouhou poziční obměnu.

Jen neznělou podobu má souhláska zvaná **ráz** [ʔ], ta však samostatným fonémem není – viz dále.

27 Přehled pravých konsonantů

způsob tvoření		okluzivy závěrové		semiokluzivy polozávěrové		konstriktivy úžinové		vibranty kmitavé
místo tvoření	sluchový dojem	exploziv ražené		afrikáty polotřené		frikativy třené		
labiály	bilabiály	/p/	/b/					
	labiodentály					/f/	/v/	
alveoláry	prealveoláry	/t/	/d/	/c/	/ɟ/	/s/	/z/	/ʃ/
	postalveoláry			/č/	/ǰ/	/š/	/ž/	
	palatály	/tʰ/	/dʰ/					
	veláry	/k/	/g/			/ch/		
	glottály						/h/	
	znělost	nezn.	zn.	nezn.	zn.	nezn.	zn.	zn.

Opozice znělosti rozlišuje v tomto zobrazení fonémy s nejbližší podobnými vlastnostmi.

V běžných mluvnících se při rozlišování hlásek podle místa tvoření užívají i české termíny: labiály, tj. retnice, zahrnují hlásky obouretné (bilabiály) a retozubné (labiodentály); mezi alveoláry, souhlásky dásňové, patří předodásňové (prealveoláry) a zadodásňové (postalveoláry); palatály jsou souhlásky středopatrové, veláry zadopatrové, glottály hlasivkové.

Souhláskou je také **ráz**, závěrová neznělá glottální hláska předcházející (fakultativně) samohlásku na počátku slabiky. Je způsobem vyjádření předělu, sama o sobě však v češtině není samostatným fonémem. K užití rázu viz § 47, 50, 58, 59.

Z **akustického hlediska** je společnou vlastností těchto hlásek konsonantnost a neovokálnost, další rozlišení probíhá na základě vztahu složek šumu.

V praxi se vžil termín sykavka (sibilanta) pro /s/, /z/, /š/, /ž/ (/s/, /z/ jsou ostré, /š/, /ž/ tupé); /c/, /č/, /ɟ/, /ǰ/ jsou polosykavky (asibiláty).

ráz [ʔ], ta však samostatným fo-

úživé úřadové	konstruktivní úřadové		
	frikativy třené		vibranty kmitavé
	/f/	/v/	
/z/	/s/	/z/	/ʃ/
/ž/	/š/	/ž/	
	/ch/		
		/h/	
zn.	nezn.	zn.	zn.

azení fonémy s nejbližše po-

sek podle místa tvoření užívají
ky oboustranné (bilabiály) a reto-
y dásňové, patří předdásňové
palatály jsou souhlásky středo-

ttální hláska předcházející (fa-
sobem vyjádření předělu, sama
n. K užití rázu viz § 47, 50, 58,

lastností těchto hlásek kon-
probíhá na základě vztahu

) pro /s/, /z/, /š/, /ž/ (/s/, /z/
polosylkavky (asibiláty).

V povědomí je i termín **souhláska tvrdá, měkká a obojetná**: jde o rozlišení založené na pravopisu: po písmenech označujících tvrdé souhlásky (*h, ch, k, r, d, t, n, g*) se v českých slovech píše vždy tvrdé *y, ý*; po měkkých *ž, š, č, ř, c, j, d, l, ň* se píše *i, í* měkké; po obojetných *b, f, l, m, p, s, v, z* a cizím grafému *x* se volba *i* a *y* (*í* a *ý*) řídí podle pravopisných pravidel. Formulaci „*r je tvrdá souhláska*“ je vhodné chápat jako zkrácené vyjádření místo „*r je písmeno označující souhlásku, po níž se v českých slovech píše tvrdé y*“.

Využití pravých konsonantů

Většina konsonantů je běžnou součástí českých slov. Na **periferii 28** stojí:

Foném /z/, který se uplatní pouze ve zvukomalebných slovech: *cin-ká* v opozici k */zinkál/*, psáno *dzinká*; mnohdy se za samostatný foném nepokládá a počítá se jen s (neznělým) fonémem */c/*. Hláska [z] vyniká při výslovnosti vlivem následující znělé: *moc by plakal*, vysl. [mozbi..]

Foném /ž/ v opozici k */č/*, který pronikl do češtiny s přejatými slovy: *čin* proti */žin/*, psáno *džin* nebo *gin*, *čemu* proti */žemu/*, psáno *džemu*; nemá vlastní písmeno. V české slovní zásobě je [ž] způsobem výslovnosti */č/* před znělou souhláskou: *lučba*, vysl. [lužba], *nač bych se zlobil*, vysl. [naž bich se ...].

Foném /g/ v opozici proti */k/*: *krokem – grogem*. V české slovní zásobě je [g] výslovností */k/* před znělou souhláskou: *kdo*, vysl. [gdo], *k domu*, vysl. [g domu].

Foném /f/ tvoří sice opozici ke znělému */v/*, jeho fonologická funkce se však uplatní v české slovní zásobě ojedinele: *zouvat – zoufat* nebo u zvukomalebných slov jako *frčet – vrčet*. Jinak je */f/* součástí slov přejatých (*fórum, fráze, fyzika*), v nichž vytváří i opozice typu *frak – vrak*.

Okrajovost všech uvedených fonémů má své výslovnostní důsledky: pro některé mluvčí je např. */ž/* dosud při pečlivé výslovnosti kombinací [d]+[ž] (*Bydžov*, vysl. [bidžof]), ale i [bižof]), jiní mluvčí vnášejí [g] do výslovnosti přejatých slov nadbytečně (častá nesprávná výslovnost [demograf], [degret]); souhláskový foném */f/* se do češtiny integroval nejlépe, zvláštnosti má naopak jeho protějšek */v/*; viz § 61.

Alofony pravých konsonantů

Fonologické schéma je zobecněním odvozeným ze základních reali- 29
zací fonémů. V souvislé řeči se obměňují některé vlastnosti souhlásek, např. jejich trvání nebo místo tvoření u */k/, /g/, /ch/* vlivem následující přední samohlásky (srov. výslovnost */k/* ve slově *ruku* a *ruky*, */ch/* ve slově *hochu* a *hochy* nebo */g/* ve slovech *gazela* a *Gizela*). Tyto jemné obměny vznikající spojováním hlásek unikají pozornosti vnímatelů.

V závislosti na (sou)hláskovém okolí se střídají i znělé a neznělé realizace; viz § 26, 30, 61.

U realizací konsonantických fonémů jsou z hlediska komunikace významné změny vznikající z nedokonalé artikulace, **vady řeči**. Jde o prohřešky proti ortofonii viz § 14. Nesprávná výslovnost sykavek /s/, /z/, /š/, /ž/, eventuálně i /c/, /ʒ/, /č/, /ž/ se nazývá **sigmatismus**. Nejběžnějším výslovnostním nedostatkem je **rotacismus bohemicus**, nesprávná realizace fonému /r/. Velmi často souvisí s prostým **rotacismem** (nesprávnou výslovností /r/). Nápravou vad řeči se zabývá logopedie.

Alternace pravých konsonantů

30 Alternace fonémů v korelačním vztahu, tj. střídání párových znělých a neznělých, bývá chápána jako jev pouze fonetický, jako projev neutralizace znělostní opozice v některých pozicích; viz § 26, 61. Alternace je velmi pravidelná: na konci slova nebo před jiným neznělým konsonantem je ve výslovnosti možná pouze neznělá souhláska: [nápat], ale [nápadem], [vada], ale [vat], [ponoška], ale [ponožek], [sadít], ale [sat]; před vokálem, sonorou, klouzavou souhláskou a /v/ může být znělá i neznělá: [ten], [den]; [sňít], [zňít]; [sjeít], [nadjeít]; [tvoje], [dvoje]; před znělou souhláskou jen znělá: [sebrat] – [zbjer]; [k tobje] – [g domu]. Znělostní alternace probíhají spolu s ostatními typy střídání souhlásek, proto např. vedle alternace /d/ : /d'/, o níž mluvíme dále, existuje i střídání /d/ : /t'/ ([vede], [vet']), podmíněné navíc pozicí v řetězci hlásek. Jako samostatný typ je neuvádíme.

31 Další alternace šumových konsonantů jsou patrné i v psané podobě slov. Při flexi se v jednotlivých tvarech střídají:

/t/ : /t'/ vata – vatě, svatý – svatí, zamete – zametě;
/d/ : /d'/ hradem – hradě, chudý – chudí, jedu – jed'

(Obdobná je alternace sonor /n/ : /ň/ : vana – vaně, hubený – hubení, promínu – promíň); /d'/, /t'/, (/ň/) se v textu obvykle objeví ve slabikách psaných dě, tě, (ně), di, ti, (ní);

/k/ : /c/ kluk – kluci, středisko – střediscích, velký – velcí, řekl – říct;

/h/ : /z/ kruh – kruzích, strouha – strouze, dlouhý – dlouzí, pomohu – pomoz;

/g/ : /z/ Olga – Olze;

/k/ : /č/ skákat – skáče, plakat – pláče; ojed. člověk – člověče;

/h/ : /ž/ lhát – lže, mohu – může;

/ch/ : /š/ hoch – hoši, hluchý – hluší;

/r/ : /ř/ *sestra – sestře, bratr – bratři, chorý – choří, vypáral – vypáře;*

/s/ : /š/ *česat – češu, psát – píše;*

/z/ : /ž/ *mazat – mažu, ukázat – ukáže;*

Střídání probíhá i v souhláskových skupinách, např. /ck/ – /čt/ (*turecký – turečtí*) nebo /sk/ – /št/ (*český – čeští*).

K alternaci dochází **před koncovkou** /-e/ (psanou i *ě*) a před koncovkami začínajícími na /i/, /l/, které bylo původně měkké (tj. koncovky se dnes píše s měkkým *i, i*): *úvaha – úvaze, sluha – sluzích*.

V současném jazyce alternace poněkud ustupují vlivem změn koncovek: *srov. na potoce i na potoku; starší o jablcích, dnes o jablkách; mech, dřívě na meších, dnes na mechách; беру, archaicky on běře, dnes bere; mohu, dnes obvykle můžu; v slovesných tvarech i přechodem k jinému typu konjugace (tešu – tesám, knižní tresce, dnes trestá); viz i Morfologie.*

Při **tvoreni slov** dochází k alternacím zejména před příponami začínajícími na /i/, /l/ (původně měkké, psané *i, í*: např. *voda – vodička, ruka – ručit, moucha – mušinec, socha – sousoší*), a to i v souhláskových skupinách: *francouzský – francouzština*. Mnoho alternací se pojí s jednotlivými sufixy (*knihá – knížka, zvuk – zvučná, vycházet – východ*). V jednom kořeni mohou při odvozování alternovat i více než dva fonémy, např. /k/ – /c/ – /č/ : *tenký, tence, ztenčit; /h/ – /z/ – /ž/ : ubohý, uboze, ubožák, nebo /t/ – /t' – /c/ : plat, platit, placená; viz Slovtvorba, § 181.*

Také při tvoreni slov dnes alternace poněkud ustupují, ve spisovném jazyce najdeme jako dublety tvary s alternací (starší) i bez ní: *Helžin i Helgin, Konžan i Kongan, mražené i mražené, mísení i mišení, ježdění i jezždění, sedění i sezení, dotknut i dotčen* apod. Viz Slovník spisovné češtiny nebo Pravidla.

SONORY

Inventář sonor

Jde o fonémy s příznakem konsonantnosti i vokálnosti, při jejich realizaci je přítomen jak šum, tak tón. Nemají znělostní protějšky, jsou znělé a znělost neztrácejí. Mohou tvořit jádro slabiky ([v₀lk], [s₀st] – viz § 37) a nepůsobí znělostní asimilaci; viz § 61.

Mezi sonory patří

nazály /m/, /n/, /ň/, při nichž tónová složka vzniká vlivem resonance nosní dutiny;

likvidy // a /r/, které mají zvláštní způsob tvoření úžiny: u // je úžina napříč ústní dutiny (// je bokové, laterální), u /r/ má úžina proměnlivou velikost díky vibraci artikulačního orgánu.

33 Přehled sonor

způsob tvoření		okluzivy nazální	konstruktivy laterální vibranty	
místo tvoření	sluchový dojem	• explozivny nazální	likvidy frikativy	vibranty
bilabiály		/m/		
prealveoláry		/n/	/l/	/r/
palatály		/ň/		

V české terminologii se nazální okluzivy označují jako nosní závěrové souhlásky, ve skupině konstruktiv (úžinových souhlásek) se odlišuje hláska boková (laterální) a kmitavá (vibranta): společně tvoří skupinu nazývanou likvidy, souhlásky plynné. Ostatní české termíny jsou stejné jako u jiných souhlásek: bilabiály = souhlásky obouretné, prealveoláry = souhlásky předodásňové, palatály = souhlásky středopatrové; explozivny = souhlásky ražené, frikativy = souhlásky třené.

Využití sonor a jejich alofony

34 Sonory jsou v češtině bohatě využívány, a patří proto do centra jejího inventáře.

Nazály /m/, /n/, /ň/ mají obměny závislé na hláskovém okolí. Nejvýraznější z nich je [ŋ], velární nosní hláska, která je spisovnou realizací /n/ před /k/, /g/: [veŋku], [skleŋka], [biŋgo]. Méně doložena je spisovná výslovnost retozubného [μ] jako realizace /m/ před retozubným /v/ a /f/: [traμvaj], [siμfonije]. Artikulačně se nazály spojují se sousední ústní hláskou tvořenou na toméž místě ([dnes], [lampa]) a ve výslovnosti se někdy zaměňují (*honba*, nepřesně vysloveno jako [homba]). Ojedinelé jsou nazály v češtině slabikotvorné; viz § 37.

Likvidy // a /r/ jsou mnohem složitější: jejich realizace se někdy zaměňují: [velřiba], nespr. [verřiba], [celer], nespr. [cerel]. Oba fonémy existují ve formě slabičné i neslabičné; jejich střídání [nesř] – [nesla], [bratř] – [bratra] je dáno hláskovým okolím a nemění fonologický sklad výrazu; viz § 37.

ůsob tvorby úžiny: u // je laterální), u /r/ má úžina protoho orgánu.

konstruktivy	vibranty
likvidy	vibranty
	/r/

načují jako nosní závěrové souhlásky) se odlišuje hláska boková skupinu nazývanou likvidy, souhlásky předodásňové, palatály ky ražené, frikativy = souhlásky

a patří proto do centra jejího

icí na hláskovém okolí. Největší, která je spisovnou realizací [ɲ]. Méně doložena je spirantizace /m/ před retozubným se nazály spojují se sousední [dnes], [lampa]) a ve výslovně vysloveno jako [homba]).

rné; viz § 37. Největší: jejich realizace se někdy [r], nespr. [cerel]. Oba fonémy; jejich střídání [nes] – [ne-]

kolím a nemění fonologický

Nazály jsou artikulačně snadné, poruchy jejich tvorby jsou spojeny s vadou v činnosti měkkého patra.

Foném // má regionální zvukové obměny pronikající nezájemně až do spisovných projevů.

Výslovnost fonému /r/ je obtížná. Při rotacismu buď scházejí kmity, nebo se dějí nesprávným artikulačním orgánem a v nevhodné frekvenci.

Alternace u sonor

Střídání je obdobné jako u /d/ – /d'/, /t/ – /t'/ a vzniká za stejných podmínek. Alternují:

/n/ : /ň/ zelená – zeleň, sednout – sedni, rána – ráně, honit – hon;
/ň/ je v psaném textu obvykle součástí slabiky psané ni, ní, ně;

/r/ : /ř/ míra – míře, stařec – starci, utírat – utřít.

KLOUZAVÉ SOUHLÁSKY

České klouzavé /j/ a /y/ patří mezi konstruktivy a liší se místem tvorby: /y/ je bilabiální, /j/ palatální. V jejich základní realizaci nenajdeme výraznější tón ani šum, také artikulačně jsou málo vyhraněny. Užívá se pro ně mezinárodní termín **glidy** [glajdi].

Foném /y/ existuje v češtině jen na konci slabiky po /o/: /louka/, /nesou/, v přejatých slovech také po /a/: /laťomat/, obvykle i po /e/: /pneumatika/; psané eu se někdy vyslovuje i jako [e+u], např. slovo psané feudál může být spisovně dvou i trojslabičné.

Spojení samohlásky a [y] se tradičně označuje jako **diftong**, dvojhláska; viz § 23. V písmu nemá klouzavé /y/ vlastní grafém, užívá se písmeno pro u a jen z kontextu můžeme poznat, kdy grafické slovo poučil znamená „poněkud ulil“ (po-u-lil) a kdy jde naopak o slovo dvou-slabičné (pou-lil, např. oči).

Foném /j/ je v češtině běžný, může být na začátku i na konci slabiky (jaro, máj, májka, májová). Zvláštní situace nastává ve spojení /e/ + /j/: v některých frazémeh odražejících obecně českou výslovnost je toto spojení ve starším pojetí diftongem (je v rejži; má na nose hejla), zatímco tam, kde /e/ a /j/ patří v jiných tvarech slova různým slabikám (/zlo-děj – /zlo-dě-je/), jde o samostatné fonémy. Chápeme-li /j/ jako klouzavou souhlásku, jsou tyto úvahy zbytečné.

Klouzavé fonémy stojí mimo obvyklé konsonantické vztahy, v některých vlastnostech se blíží sonorám (např. nemají neznělý protějšek a nepůsobí asimilací), v jiných se od nich liší (nemohou být jádrem sla-

biky, jsou artikulačně i akusticky málo výrazné). V běžných školních učebnicích je pro jednoduchost popisu /j/ přiřazováno k sonorám do společné skupiny **souhlásek jedinečných**, zatímco s fonémem /u/ se nepočítá a skupiny /ou/, /au/, ev. /eu/ se chápou jako jediný celek, diftong; viz § 23.

Foném /u/ je vyslovován ve spisovných projevech bez potíží, foném /j/ je naopak slabý a v některých pozicích zaniká: *to je moc* – nepečlivě [toemoc], *přijdu* – nepečlivě [přidu]. Oba fonémy se podílejí na „zánikových“ alternacích, tj. v rámci jediného morfému mohou mizet nebo vznikat: *kroupa* – *krup*, fonologicky /kroupa/ – /krupa/; *loupit* – *lupič*, tj. /loupit/ – /lupič/; *vítr* – *větrík*, fonologicky /vítr/ – /vjetřík/; *bílá* – *běloba*, tj. fonologicky /bílá/ – /bjeloba/.

(K využití hlásky [j] při styku /i/ + další samohlásky viz § 65; takové hláskové kombinace uvnitř slova existují především v cizích slovech.)

STAVBA SLABIKY

37 Základním seskupením fonémů v jazyce je **fonologická slabika** (syllaba). Tvoří ji **slabičné jádro**, před jádrem a za ním jsou **svahy slabiky**.

Model spojování fonémů je velmi ustálený, výjimky najdeme jen na periférii slovní zásoby. Pouze ve zvukomalebných slovech najdeme seskupení souhlásek typu *bz*, *pst*, v nichž chybí samohláska nebo sonora, jinde pro existenci slabiky nutná.

Slabičné jádro

Tvoří je foném s příznakem vokálnosti. Je v kontrastu se svahy slabiky, jež tvoří fonémy konsonantické. Slabičné jádro je obvykle tvořeno **vokálem**, který vytváří kontrast k ostatním typům hlásek ve slabičných svazích: *ljá-drol*, *lkrás-kal*, *lpo-dla-hal*, *lpro-vá-d'etl*, *lpo-dlel*, *lzá-vojl*, *lstro-mekl*.

Jádrem slabiky mohou být také **likvidy** /l/ a /r/: [l] a [r] je **slabikotvorné** mezi jinými konsonanty: [p_l-no], [k_r-va-vje], nebo po konsonantu na konci výrazu: [kle-s_l], [če-t_l], [bra-t_r], [sve-t_r], [pro-ňi-k_l].

Likvidy před jinou souhláskou na počátku slova slabičné nejsou: /lzel/, /rvel/, /lstí-vál/, /rmou-tít/, vytvářejí však tzv. **pobočnou slabiku**, menší vrchol zvukčnosti před vlastním jádrem. Takové slabiky jsou výslovnostně poněkud obtížné, jejich zjednodušování ([žlička] místo [lžička]) však není vhodné.

zné). V běžných školních
řídazováno k sonorám do
atímco s fonémem /u/ se
ou jako jediný celek, dif-

projevech bez potíží, foném
iká: *to je moc* – nepečlivě
émy se podílejí na „záni-
řfému mohou mizet nebo
– /krup/; *loupit* – *lupič*, tj.
– /vjetřík/; *bílá* – *bě-*

nohlásky viz § 65; takové
levším v cizích slovech.)

fonologická slabika (sy-
a ním jsou svahy slabiky.
výjimky najdeme jen na
ebných slovech najdeme
samohláska nebo sonora,

kontrastu se svahy slabi-
jádro je obvykle tvořeno
ům hlásek ve slabičných
á-d'etl, /po-dlel, /zá-vojl,

/: [f] a [ř] je slabikotvor-
, nebo po konsonantu na
, [pro-ňi-kf].

slabičné nejsou: /lzel, /rvel,
slabiku, menší vrchol zvuč-
ýslovnostně poněkud obtíž-
však není vhodné.

Slabikotvorné mohou být i **nazály**, ale doklady jsou ojedinělé: slabi-
kotvorné /m/ je pouze v [osm], [sedm], spisovně však vyslovovaném
i [osum], [sedum], a odvozeninách; slabičné /n/ a /ň/ existuje jen v náře-
cích. Sonorita nazál je menší než u likvid, tvoří totiž svah slabiky vedle
likvidy v slabičném jádru: [m_ls-ná], [m_lz-zu-tá].

Svahy slabiky

Před slabičným jádrem i za ním jsou svahy tvořené šumovými sou- 38
hláskami. Ve slabikách s vokalickým jádrem mohou svah tvořit také
sonory a glidy.

Počátek slabiky tvoří jeden nebo více konsonantů: [ra-dost], [vzlét-
nout], [sklá-dat]. Složitější seskupení souhlásek na počátku slova se
někdy v běžné výslovnosti zjednodušuje: [vzbud'it] i [zbud'it], většinou
je však zjednodušení substandardní; viz § 64.

Existují i slabiky **začínající vokalickým jádrem**. Nejsou v české
slovní zásobě běžné, v textech však mají díky vysoké frekvenci někte-
rých spojek (*a, ale, ani, i*), zájmena *on* a odvozenin s předponami *o-*,
od-, *ob-*, *u-* dosti velké využití.

Začátek takových slabik bývá často doplněn **rázem**: [ʔaňi], [ʔuši],
[doʔorat], [kʔočím], [ʔoňi], [ʔokolo]; viz § 58 a 59. V nespisovných
projevech je před *o* **protetické v-**: [vodnese]; viz § 42. V cizích slovech,
kde jsou slabiky začínající vokálem častější, vzniká na švu mezi různó-
slabičnými samohláskami uvnitř slova **hiát** a samohlásky ve výslovnos-
ti volně navazují. Ráz se tu neuzívá: *kontinuum*, vysl. [kon-ti-nu-um],
reagovat, vysl. [re-a-go-vat]. Objeví-li se na švu slabik skupina *i + vo-*
kál, vkládá se **hiátové [j]**: *martyrium*, vysl. [mar-tí-ri-jum]; viz i § 65.

Tvoří-li **zakončení slabiky** konsonant(y), vzniká slabika **zavřená**:
[vjer-ním], [roz-dej], [ʔob-lak], [přv-ňím], [m_ls-ních]. **Slabika otevře-**
ná nemá po jádru (vokalickém i tvořeném sonorou) žádný svah: [do-ko-
la], [ko-př], [sř-za], [do-vo-le-ná].

Hranice slabiky

Začátek a konec slabiky je zřejmý tam, kde se shoduje s okrajem 39
slova, nebo tam, kde je slovo složeno ze slabik otevřených. Ve skupině
souhlásek uvnitř slova je možné různé řešení: [hru-tka] i [hru-t-ka], [práv-
ňic-ká], [prá-vňi-cká], [práv-ňi-cká] i [prá-vňic-ká]. Toto členění je je-
vem čistě fonetickým. U slov odvozených se do něho může promítat

vědomí stavby slova: [pod-ra-zit], ale [po-dráž-dít], jindy je rozhodnutí náhodné: [švest-ka], [šves-tič-ka]. Fonetologie na určování hranic slabik uvnitř souhláskových skupin rezignuje tam, kde není předěl (tj. kde není hranice předpony nebo složek kompozita).

Dělení slov v písmu sleduje slabičný sklad slova a jeho tvoření: *ve-se-lá, ná-vlek, šťast-ná, nej-mé-ně, ne-jme-no-vat, pod-ro-bit*, odliš od stejně psaného *po-dro-bit*, tj. „rozdrobit“. Pokud je hranice nejasná, je zvykem umístit na konec řádku první souhlásku ze skupiny (*hrs-tič-ka*). Není vhodné nechat na konci řádku jediné písmeno, i když je samostatnou slabikou (*ule-tět*, nevhodně *u-le-tět*).

Kombinace fonémů v rámci slabiky

- 40 Možnosti kombinace fonémů jsou značné, ne však neomezené. Např. zadní vokál *lol, lul, lol, lúl* nebývá v kmeni domácích slov připojen za zadodásňové nebo palatální konsonanty, takže slabiky jako *lčol, lžol, lšol, lžol, lđol, lťol, lňol, ljo!* najdeme jen v expresivech, přejatých slovech nebo na švu kmene a koncovky či přípony: *lčokoládal, lžolíkl, lđobat!, lňoumal, l máňol, lhájová!, lžopl*.

SLOVO JAKO ZVUKOVÁ JEDNOTKA

- 41 Seskupení fonémů, které se běžně označuje jako „slovo“, nemusí být z fonetického ani fonologického hlediska vyděleno. Artikuluje se spolu se sousedícími výrazy, pokud s nimi tvoří jediný takt (viz § 44) nebo i promluvový úsek (viz § 46), naopak vnitřní předěl (viz § 49–50.) může jistým způsobem členit i výraz jinak spojitý. Přesto v souvislé řeči jednotlivá slova poznáváme: slovo může mít samostatný hlavní přízvuk (viz § 44), pomáhá i český slovosled, který umožňuje přeskupovat slova v rámci výpovědi; viz Syntax, § 838–840.

Počátek slova může být kromě přízvuku signalizován také způsobem konfigurace fonémů: seskupení $n+k$ nebo $m+k$ není např. v češtině nikdy na začátku slova, vokalický začátek je méně pravděpodobný než vokalický konec apod. U výrazů začínajících vokálem je na počátku často ráz: [‘máʔasi ‘starostʔi → ʔa ‘ʔaňi ‘ʔo ňich ‘nemluví ↓]; viz § 27, 47, 50, 58, 59.

V obecné češtině se na počátku slova před *lo/* vkládá **protetické v-** (*vokno, vodnese, vomejvá, vomluva, vokopávat, vona*); jde o trvalou součást slova, zachovává se proto i při odvozování (*zavopatřit, nevopa-*

trná, zvorat, modrovoká). Podoby s protezí najdeme především u domácích slov, individuálně však nejsou vyloučeny ani u slov přejatých (*vopereta, voptika*). Do pečlivé promluvy nepatří, v mluvené publicistice se mohou objevit, a to nejčastěji v citaci substandardní mluvy nebo ve frazémeh (*ten to zvorat*).

V psané podobě jazyka jsou **hranice slov**, tj. rozhodování o tom, zda jde o jeden grafický celek, nebo celky dva, dány stavbou výrazu. Je to patrné zejména u spřežek a nepravých kompozit (viz Slootovorba): *Byl tam do poledne* (= do 12 hodin); *Byl tam dopoledne* (= kdykoli mezi ránem a polednem). Neníli rozdíl ve významu zřetelný, jsou v písmu dublety: *k večeru* i *kvečeru*. Složitější číselné výrazy netvoří grafický celek (*dvacet pět tisíc sedm set třináct*), dohromady se píší jen v hospodářských písemnostech.

Slovo může mít v češtině i více než deset slabik, běžné jsou však výrazy kratší, existují i slova neslabičná (některé předložky). Slabičný sklad jednotlivých výrazů je poměrně stálý, jen v nespisovné výslovnosti někdy slabika mizí: nespr. [*rac-jo-na-li-za-ce*] místo [*ra-ci-jo-na-li-za-ce*], [*mat-ri-jál*] místo [*ma-te-ri-jál*]. Často se krátí slova velmi frekventovaná: [*naschle*] místo [*naschledanou*], [*samo*] místo [*samozřejmě*].

ČLENĚNÍ SOUVISLÉ ŘEČI

Zvukový signál řeči tvoří souvislý celek, v němž na sebe navazují 42 zvuky nejen v rámci jedné slabiky, ale i uvnitř slova a velmi často dokonce přes hranice toho, co intuitivně jako slovo chápeme. Zvukový celek tvoří v češtině obvykle např. vlastní předložka s následujícím podstatným jménem, k prvnímu přízvučnému slovu ve větě se zvukově připojují příklonky atd. Toto propojení zvuků souvisí s plynulostí artikulčních pohybů, má však význam i pro percepci, protože tranzienty, přechodové zvuky tvořící se mezi jednotlivými vrcholovými fázemi hlásek, jsou důležité, a to především pro identifikaci souhlásek.

PŘEDĚLY

Uvnitř řetězce zvuků existují vlastní způsoby vyjádření hranic významových jednotek. Jde o tzv. **předěly** (disjunkturny). Mají povahu segmentálních fonémů, neboť jejich užití rozhoduje o významu obdobně jako užití jiných typů fonémů: srov. rozdíl (*vrátil se*) /*k=ladem*/ (*ležící půdě*) X /*kladem*/ (*a záporem*), který je podobně významný jako rozdíl

slov */vodka/* a */voda/* nebo */stůl/* a */sůl/*, lišících se také pouhou přítomností nebo nepřítomností určitého fonému. K vyjádření jednotlivých předělů se užívají prostředky prozodické (pauza, přízvuk, intonace) nebo způsob ovlivňování realizací fonémů (akomodace, asimilace); vyjádření předělu rázem je většinou jen fakultativní (viz dále).

Rozlišujeme tři typy předělů:

předěl terminální odděluje rozsáhlejší celky, výpovědi nebo výpovědní úseky – značka / # /;

předěl vnější ohraničuje úseky menší, srovnatelné přibližně se slovem – značka / + /;

předěl vnitřní odděluje předložku od jména v předložkovém spojení, předponu od základu slova nebo složky kompozita. Je zvukově nejméně výrazný – značka / = /.

VYJADŘOVÁNÍ VNĚJŠÍHO PŘEDĚLU

K vyjádření vnějšího předělu slouží v češtině především slovní přízvuk, začíná-li výraz vokálem, je časté užití rázu. Vzájemné ovlivňování realizací fonémů, mezi nimiž je tento předěl, je minimální.

Hlavní přízvuk

- 44 Přízvuk je v češtině silový, tj. přízvučná slabika je silnější než ostatní, nepřízvučné slabiky téhož výrazu; méně se v něm uplatňuje proměna hlasové výšky.

V izolované pozici má hlavní přízvuk (značka [ˈ]) na první slabice každá skupina hlásek, kterou jako slovo chápeme, tedy nejen běžná slova jazyka: [ˈpolice], [ˈkrálík], ale i neologismy: [ˈbotula], [ˈmatuka]. Proto se tento přízvuk nazývá také „slovní“. V proudu řeči se některé výrazy stávají nepřízvučnými a připojují se k sousedním přízvučným výrazům jako součást jediné jednotky, tzv. **přízvučného taktu** (fonetického slova); ten je tedy roven slovu, nebo zahrnuje více slov. Přízvučkové takty nejsou příliš dlouhé, nejběžnější jsou 2–3slabičné, delší než šest slabik jsou řídké.

Výrazy, které v souvislé řeči vlastní přízvuk nemají, se častěji připojují k předcházejícímu přízvučnému výrazu jako jeho **příklonky** (enklitika); **stálými enklitiky** jsou v češtině „krátké“ tvary zájmen *mě, tě, se, mi, ti, si, ho, ji, jí* apod., neplnovýznamové složky složených slovesných tvarů jako tvary pomocného slovesa *být* a kondicionálové *bych, bys...*, příklonné bývají také částice nebo spojky. Stálé příklonky se v češtině

ich se také pouhou přítom-
K vyjádření jednotlivých
za, přízvuk, intonace) nebo
odace, asimilace); vyjádře-
(viz dále).

elky, výpovědi nebo výpo-

ovnatelné přibližně se slo-

na v předložkovém spoje-
mpozita. Je zvukově nej-

tině především slovní pří-
ázu. Vzájemné ovlivňová-
ěl, je minimální.

abika je silnější než ostat-
e v něm uplatňuje promě-

ačka ['] na první slabice
me, tedy nejen běžná slo-
[botula], [matuka]. Proto
du řeči se některé výrazy
ním přízvukným výrazům
o taktu (fonetického slo-
ce slov. Přízvukové takty
ččné, delší než šest slabik

k nemají, se častěji připo-
ko jeho **příklonky** (enkli-
“ tvary zájmen *mě, tě, se,*
ky složených slovesných
ndicionálové *bych, bys...*,
lé příklonky se v češtině

připojují zásadně za první přízvukný celek věty (slovo, ev. sousloví):
[to bi bil 'do něho 'nigdo 'neřek], [jan bi se ti bil 'o fšechno 'posta-
ral]. Do příklonné pozice se mohou ve výpovědi dostat i jiné kratší vý-
razy: [nejnovější věc → 'na kterou...]; viz Syntax, § 840.

Vedle příklonek existují v jazyce **předklonky (proklitika)**, výrazy
bez vlastního přízvuku tvořící zvukovou jednotku s následujícím pří-
zvukným slovem. Předklonné jsou často navazovací částice, spojky, ale
i sémanticky méně závažná kratší slova tvořící jeden větný člen se slo-
vem závažnějším: [řekl → že 'přijde ↓], [pan 'souset se 'na to 'podívá
↓], [víte → můj 'otec s tím 'nesouhlasí ↓]. Před přízvukným slovem
bývá jen jedna, maximálně dvě předklonky: [jen to 'nejlepší 'pro vaše
'děti]. Existence předklonek umožňuje (vedle jiných prostředků) reali-
zovat v českém verši jambický rytmus. I když je v češtině v zásadě **takt**
sestupný, tj. začíná slabikou přízvuknou, nepřízvukné začátky výpově-
dí jsou ve spontánně mluveném projevu poměrně časté.

Jednoslabičná vlastní předložka s následujícím jménem vstupuje 45
do výpovědi jako celek, v němž přízvuk nese právě předložka, začátek
celého spojení: [do večera], [na cestách], [ve všech 'situacích], [ke
klášteru]; neslabičná předložka je samozřejmě přízvukována s následu-
jícím jménem: [k'odborníkovi], [z domu]. **Nevlastní předložky** mají
(slabší) slovní přízvuk: [okolo 'staveňi], [d'iki 'sponzorům], jednosla-
bičné podoby jsou předklonné: [stran 'vašeho návrhu], [dík 'dobré
'účasti]. Nově vznikající nepůvodní předložky (viz Morfologie) si udr-
žují přízvuk spojení, z něhož vznikly: [v důsletku 'rosporů].

Pravidlo o přízvukování předložek bylo poměrně striktně formulováno již
v minulém století, dnešní jazyková praxe je však odlišná. I ve spisovném proje-
vu lze přesunout přízvuk na jméno po předložce v případech zdůraznění jména
(častý je tento přesun u jmen vlastních, a to i mimo důraz). Také tam, kde by
vznikl větší nepoměr mezi délkou sousedících taktů, je přízvukování jména
spíše pravidlem: [dal na 'ujišťování 'okolí].

Slovní přízvuk je základním zvukovým prostředkem vydělujícím slo-
va v souvislém mluveném projevu. U stálých příklonek se samozřejmě
neuplatní, přesto běžně o jejich samostatnosti nepochybujeme. Vodít-
kem je nám jednak jazyková zkušenost, fakultativní možnost přízvuko-
vat stálou příklonku tam, kde ji potřebujeme zdůraznit: [vzdít' 'viš → 'že
je hrát 'si → ?a 'ne hrát 'se ↓], ale také možnost přesunu celé jednotky
v rámci výpovědi: *Přinesla bych ti tu knížku zítra; Zítra bych ti tu knížku
přinesla; Tu knížku bych ti přinesla zítra.* Viz Syntax, § 840.

- 46 V souvislé řeči se přízvukové takty seskupují do **promluvových úseků**, taktových skupin. Takty ve skupině jsou vysloveny spojitě, „na jeden nádech“, mezi skupinami vzniká kratičká pauza potřebná k doplnění dechu (značíme ji //). Text: *Na Mezinárodním folklórním festivalu ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm vystupují od čtvrtka do neděle bezmála tři desítky souborů z tuzemska a ze zahraničí má šedesát slabik tvořících jedinou výpověď. Rozdělení na promluvové úseky tu může být různé podle potřeb mluvčího, např.: Na Mezinárodním folklórním festivalu ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm // vystupují od čtvrtka do neděle // bezmála tři desítky souborů // z tuzemska a zahraničí nebo Na Mezinárodním folklórním festivalu // ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm // vystupují od čtvrtka do neděle // bezmála tři desítky souborů z tuzemska a zahraničí, ale i jinak, vždy však tak, aby nádech neoddelil výrazy, které k sobě významově patří (v našem textu např. několikaslovná vlastní jména, časový údaj). Zvukové ztvárnění má tedy v ortoepické výslovnosti odpovídat členění významovému, i když sám promluvový úsek je celkem pouze výslovnostním. Přízvuky slov jednoho úseku jsou hierarchizovány, u výrazu významově nejzávažnějšího je přízvuk výraznější.*

Jiné způsoby vyjádření vnějšího předělu

- 47 Kromě některých hláskových kombinací typických pro hranice výrazů (viz § 41) a užití rázu před vokálem [ʔo ʔaʔnedělá], [ʔjan ʔaʔalena] (viz § 50, 58, 59) se předěl projevů i ve spojování realizací. Na předělu může být pauza a pak je před ním ve spisovné výslovnosti možná jen neznělá párová souhláska: [ʔkamarát // ʔdodnes ʔneví], [ʔzájest // ʔdo prahí], nebo – před znělým začátkem dalšího výrazu při spojitě výslovnosti v rámci promluvového úseku – může dojít k zachování znělosti nebo i ke spodobě: [ʔzájezdʔdo prahí], [kuzʔbuchti]. Začíná-li další slovo sonorou, /v/ nebo /j/, je vhodná jen realizace neznělá: [ʔnápatʔneňi ʔdobří], [ʔzájest ʔmusel bít ʔodvolán]. Jiné obměny, zvláště splývání hlásek, jsou nevhodné: [ʔzájezdʔdoprahí] „zájezd do Prahy“, [ʔliceʔradoval] „lid se radoval“; viz § 61.

Výslovnost zkratk

- 48 Předěl se vyskytuje také mezi jednotlivými částmi zkratk. Písmena, z nichž se zkratka skládá, se ve spisovném projevu čtou obvykle samostatně. **Souhlásková písmena** se přitom ustáleným způsobem vokalizují. Připojuje se tak za souhlásku [é]: [bé], [cé], [čé], [dé], [d'é], [gé],

[jé], [pé], [té], [té], [vé], nebo [e] před ni: [ef], [el], [em], [en], [eň], [er], [eř], [es], [eš]. Souhláska *h*, *ch*, *k* se vokalizuje pomocí [á]: [há], [chá], [ká]. Zvláštní čtení mají grafémy *z*, *ž*: [zet], [žet]. Cizí grafémy se česky jmenují: *q* [kvé], *x* [iks], *w* [dvojitě vé], [dvojvé]. **Samohlásková písmena** nepůsobí potíže kromě *y*, které má jméno [ipsilon]. Vokály se při čtení zkratk většinou prodlužují: *OSN* [ó-es'-en] a je před nimi možný i ráz: *OOB* [ʔó-ʔó-'pé]. Nikdy nemá splynout hranice slabik (*ZN*, vysl. [zet'-en], nikoli [zeten] nebo [ze-'ten]). Přízvuk je na poslední části. Správně tedy čteme *DNA* [dé-en-'á], *ČSD* [čé-ez-'dé], *KDU-ČSL* [ká-dé-'ú čé-es-'el], *XXL* [ʔiks-iks-'el] atd.

Pokud je to možné, užíváme v mluveném projevu místo zkratky celého názvu: *MS* – [ʔem-'es], vhodněji [ʔmladi 'svjet]: zkratka je totiž výslovnostně obtížná a nemusí být jednoznačná; zkratka *MS* znamená podle kontextu např. nejen *Mladý svět*, ale také *Ministerstvo spravedlnosti*, *mistrovství světa*, *Matica slovenská* nebo *mezzosoprán*. Administrativní zkratky typu *apod.*, *atd.*, *kupř.* čteme vždy jako slova: [ʔa 'podobně], [ʔa tak 'dále], protože jde o zkrácení pouze grafická.

Zkratky, v nichž se písmena seskupují do celků podobných slabikám, se někdy čtou spojitě: *Irská republikánská armáda*, zkratka *IRA* – [ʔ'ira], což je prvním krokem k jejich přechodu ve slova zkratková; viz Slovo tvorba, § 337, 338.

Kontakt s cizími jazyky způsobuje, že se některé zkratky čtou jak počestně, tak s nápodobou cizí, zejména anglické výslovnosti (*USA* jako [ʔú-es-'á] i [jú-es-'ej]), nebo zcela cizím způsobem (*VW* čteno [fau-'vé]). Ustálení výslovnosti zkratk je poznamenáno náhodností: starší LP deska se četla [ʔel-'pi], odtud slangově *elpičko*, novější CD [cé-'dé], slangově *céděčko*, a jen ojediněle [sí-'di]; počítač *PC*, slangově *pécěčko* i *pisíčko*.

vyjadřování vnitřního předělu

Vedlejší přízvuk

Kromě hlavního přízvuku umístěného na první slabice slova existuje 49 v češtině i **přízvuk vedlejší** (značka [ˊ]). Je slabší a uplatňuje se spíše v pomalé promluvě, v níž hraje (nefonologickou) roli rytmickou. S jeho existencí počítá i metrum českého verše. V těchto případech se očekává, že vedlejší přízvuk je v delších slovech vždy na liché slabice: [ʔvi-po'zoro'vala], [ʔpoznám'kovím].

Ve skutečnosti může mít tento přízvuk také funkci delimitativní, a to ve složených slovech, kde je umístěn na počátku druhé části složeniny: /svjeto=bježňik/, vysl. [ʔsvjeto' bježňik], /koleno=toč/, vysl. [ʔkoleno'toč],

/velko=lepá/, vysl. ['velko'lepá]. Rozdíl mezi výslovností hlavního přízvuku a přízvukem vedlejším je dobře patrný u nevlastních složenin: výchozí sousloví má dva hlavní přízvuky, kompozitum již jen jeden: ['modro'fjalová] znamená dvojici barev, zatímco ['modro'fjalová] jen odstín jedné barvy. Přízvukování tu může být vodítkem pro chápání významového rozdílu.

Jiné způsoby vyjádření vnitřního předělu

- 50 V případech, kdy spadá vnitřní předěl před morfém začínající vokálem (tj. vokálem začíná druhá část kompozita, základová část slova po předponě nebo kdy má takový začátek jméno v předložkovém spojení), může být prostředkem vyjádření vnitřního předělu také **ráz**. Jeho užití je fakultativní, nutný je jen v předložkových spojeních s neslabičnou předložkou: /s=opravami/ – [s[?]opravami]; viz § 27, 47, 58, 59.

Je-li mezi konsonanty vnitřní předěl, neprobíhají asimilace místa a způsobu artikulace, takže se (kromě znělosti) uchovává sklad souhláskového spojení: /pod=důstojník/ – [poddůstojník], /roz=zuřil/ – [rozzuřil], /púl=lítř/ – [púllitř], /od=domáciho/ – [[?]oddomáciho]; viz § 59, 63). Splývat by neměly ani samohlásky, ať už uijeme rázu, nebo ne: celoústavní – [celo-ústavní] i [celo[?]ústavní]. V předložkových spojeních ukazuje navíc na existenci předělu možnost přesunu přízvuku z předložky na jméno; viz § 45.

VYJADŘOVÁNÍ TERMINÁLNÍHO PŘEDĚLU

- 51 Terminální předěl, tj. hranice výpovědi a výpovědních úseků (viz Syntax), se vyjadřuje především prozodickými prostředky: pauzou a proměnami výšky a síly hlasu, tvořícími intonaci. Přes tento předěl není možné žádné ovlivňování realizací hlásek. Před pauzou vyznačující předěl se vyslovuje pouze neznělá párová souhláska, po předělu se před výraz začínající vokálem předsouvá ráz (viz dále).

Pauza

Přerušení artikulace jako prostředek vyjádření terminálního předělu se uplatní spolu s intonací. V kultivované výslovnosti slouží zároveň k doplnění dechu. Pauza může mít i další komunikativní funkce, např. vyjadřuje (spolu se specifickou intonací) nedokončenost promluvy.

K menším pauzám oddělujícím promluvové úseky viz § 46.

Intonace

Intonací rozumíme v jazyce ustálený model kombinace síly a výšky 52 hlasu, který signalizuje hranice řečových celků. Zvukový průběh intonace má mnoho obměn. Vyjadřuje jak ukončenost nebo neukončenost výpovědi či jejího úseku (**delimitativní funkce intonace**, vyjádření terminálního předělu), tak i odstíny významové, např. různou komunikační funkci výpovědi stejného lexikálního obsazení (**distinktivní funkce intonace**). Kromě toho může být průběh intonace projevem emotivního stavu a postoje mluvčího. Delimitativní funkci plní kterýkoli z typů intonace, funkci distinktivní, tj. funkci suprasegmentálního fonému, má však až specifický průběh intonace v rámci výpovědi nebo jejího úseku, na němž se podílejí jak proměny hlasové síly, tak změny výšky; mluvíme pak o **intonému**. Proměny hlasové výšky, kterými se intonémy liší, se označují termínem **melodém**.

Proměny hlasu v intonému se realizují postupně od místa větného přízvuku (viz Syntax, § 798), které se stává **intonačním centrem (IC)** výpovědi. Základní melodémy se mohou v češtině plně realizovat v průběhu tří slabik, avšak dostačuje i jediná slabika, pokud je koncové slovo nesoucí intonační centrum jednoslabičné. Pokud je intonační centrum umístěno jinde než na konci výpovědi, bývá silově i melodicky více zvýrazněné: tím je zřetelněji odlišeno od jiných částí promluvy a intonace je vnímána jako příznaková.

Výpovědi a výpovědní úseky, které jsou uzavřeny některým z intonémů, mohou být **koncové** nebo **nekoncové**. Koncové úseky jsou uzavřeny kadencí nebo antikadencí, nekoncové úseky uzavírá polokadence.

Kadence

Vyjadřuje ukončenost výpovědi. Dochází při ní k poklesu hlasu na konci úseku ([↓]). Má dvě základní varianty: (a) kadenci klesavou a (b) kadenci stoupavě klesavou, které se liší komunikační funkcí. 53

(a) **Klesavá kadence** ([↓a]) je charakteristická tím, že od intonačního centra hlas klesá pod střed výšky hlasu postupně až do konce výpovědi. Takový průběh hlasu je typický pro výpovědi oznamovací:

/# při=jede + f=pole=dne ↓a #/
 ['přijede 'f poledne ↓a]

Přijede v poledne.

- - - ī - -

..... střední výška hlasu

b) **Kadence stoupavě klesavá** ([↓b]) má intonační centrum polože-
 no výrazně nad střed hlasové výšky a ostatní slabiky za ním klesají až
 k dolní hlasové hranici. Je charakteristická pro „zvolací“ výpovědi ozna-
 movací nebo rozkazovací, jako základní je v doplňovacích otázkách
 a ve výpovědích přacíh.

/# při=jede + f=pole=dne ↓b #/
 ['přijede 'f poledne ↓b]

Přijede v poledne!

- - - ī - -

..... střední výška hlasu

/# jenom + at' + ne=prší ↓b #/
 ['jenom ?at' neprší ↓b]

Jenom at' neprší!

- - - ī - -

..... střední výška hlasu

/# kam + vlastně + jedete ↓b #/
 ['kam vlastně 'jedete ↓b]

Kam vlastně jedete?

- - - ī - -

..... střední výška hlasu

Je-li intonační centrum umístěno na prvním slově výpovědi, nereali-
 zuje se samozřejmě první část intonace a tón prostě klesá již od této
 slabiky.

de + f=pole=dne ↓a #/
'fpoledne ↓a]

výška hlasu

á intonační centrum polože-
ní slabiky za ním klesají až
pro „zvolací“ výpovědi ozna-
je v doplňovacích otázkách

de + f=pole=dne ↓b #/
'fpoledne ↓b]

výška hlasu

+ a' + ne=prší ↓b #/
'a' 'nepřší ↓b]

výška hlasu

vlastně + jedete ↓b #/
vlastně 'jedete ↓b]

výška hlasu

ním slově výpovědi, nereali-
tón prostě klesá již od této

Antikadence

Ide o intonaci ukončených výpovědí s komunikační funkcí zjišťova- 54
cí otázky. Je charakterizována stoupáním melodické složky intonému
od intonačního centra ([↑]). To může být níže, než je střední poloha. Má
dvě regionálně podmíněné obměny: intonaci stoupavou (a) a stoupavě
klesavou (b); ta je obvyklejší v Čechách.

(a) **Antikadence stoupavá** ([↑a]) se vyznačuje tím, že od slabiky
s intonačním centrem, která má snížený tón, melodie ke konci výpovědi
prudce stoupá.

/#do=neseš + brambori ↑a #/
['doneš 'brambori ↑a]

Doneš brambory?

- - - - IC - - - - ..... střední výška hlasu

(b) **Antikadence stoupavě klesavá** ([↑b]) je charakteristická tím, že
slabika s větým přízvukem je nejnižší, po ní tón prudce stoupne a další
slabika taktu již mírně klesá.

/# do=neseš + brambori ↑b #/
['doneš 'brambori ↑b]

Doneš brambory?

- - - - IC - - - - ..... střední výška hlasu

Polokadence

Polokadence, nekoncevá kadence ([→]) se uplatňuje v nekoncevých 55
větých úsecích, slouží tedy k vnitřní segmentaci výpovědi. I tu existuje
několik typů:

(a) V **základním** typu ([→a]) je intonační centrum úseku nejniž a zvuk
postupně stoupá k předělu:

/# správu + z=jednání →a #.../
['správu 'z jednání →a..]

Zprávu z jednání, ...

- - IC - - ..... střední výška hlasu

(b) Polokadence **stoupavě klesavá** ([→b]) se vyznačuje tím, že nejníže klesá slabika před intonačním centrem a pak dochází ke stoupání a poslední slabika před předělem eventuálně poklesne.

/# správu + z=jednání →b #.../
['správu 'z jednání →b...]

Zprávu z jednání, ...

- - IC - - ..... střední výška hlasu

Taková intonace může výpovědi i uzavírat; pak signalizuje pochybnost, obavu a podobné postoje mluvčího.

/# že + bi + mňe + ne=poznal →b #/
['že bi mňe 'nepoznal →b]

Že by mě nepoznal?

- - IC - - ..... střední výška hlasu

/# ten + vlak + ti + u=jede →b #/
['ten 'vlak ti 'ujede →b]

Ten vlak ti ujede!

- - IC - - ..... střední výška hlasu

O využití intonací k jiným než segmentačním účelům viz Syntax.

Skutečná realizace intonačních modelů souvisí i se stylem výslovnosti. Ve spontánním projevu bývá repertoár komunikativních funkcí pestřejší, ale intoném nebývá dokonale realizován a někdy je dokonce

nahrazen pouhou krátkou pauzou. Ve veřejném projevu je však takové zjednodušení nenáležitě.

VÝSLOVNOST FONÉMŮ V SOUVISLÉ ŘEČI

V proudu řeči dochází k vzájemnému ovlivňování realizací fonémů, především těch, které spolu bezprostředně sousedí. Důsledkem ovlivňování jsou pro ortoepii podstatné obměny realizací. Zvláštnosti jsou také v realizaci fonémů nebo jejich skupin před pauzou a po ní.

VÝSLOVNOST PO PAUZE

Výslovnost konsonantů se nemění. Jen při velmi hlasitém přednesu 56 někdy nevhodně nahradí znělou okluzivu její párová neznělá: *Branci* vyslovené jako [pranci]. K zjednodušování souhláskových skupin viz dále. Pokud v této pozici stojí vokál, předchází mu ráz: ['?ano], ['?odne-sla to], ['?určitě to '?udělal]; viz § 3 a 27.

VÝSLOVNOST PŘED PAUZOU

Výslovnost konce slova před sebekratší pauzou je v češtině místem, 57 kde nemůže být vysloven znělý párový konsonant (dochází k neutralizaci znělosti; viz § 11) a nahrazuje ho nejbližší, párový zvuk neznělý: [závodem], ale [závoť], [zubem], ale [zup], [vítahem], ale [vítach], [stavu], ale [staf]. Podobná situace je u /ř/, kde však není neznělá podoba samostatným fonémem: [kadeřít], ale [kadeř]. Sonory ani klouzavé souhlásky se nemění.

Před pauzou se v méně pečlivé výslovnosti prodlužují samohlásky a závěrové souhlásky mohou být oslabené.

SPOJENÍ VOKÁL + VOKÁL

V češtině dochází ke spojení samohlásek patřících různým slabi- 58 kám nejčastěji na hranici slov. Fakultativně je mezi vokály v pečlivější výslovnosti vsunut ráz; viz § 3, 26, 27. Je to především tam, kde je vokál v přízvučné slabice: ['bilo '?určeno], ['zahájili '?úpravi '?areá-lu]. Výslovnost bez rázu je možná, není však vhodné porušit hranice slov.

Různoslabičné spojení samohlásek vzniká dále při vnitřním předělu; viz § 49, 50. I tu je vhodné užít ráz, hlavně u samohlásek stejných: [na[?]asfalt], [u[?]oka], [na[?]očkovat], [do[?]učit], [do[?]opravdi], [sebe[?]obrana], nebo alespoň naznačit hranice slabik: [do-*opravdi*]. Vokály by totiž neměly v pečlivější výslovnosti splynout: [do[?]ucha] i [do-*ucha*], odliš od (pan) [doucha]; [do[?]opisovat] i [do-*opisovat*], odliš od [doopisovat].

K různoslabičným spojení vokálů uvnitř cizích slov viz § 65.

Dva vokály v **jedné slabice** v českých slovech neexistují.

SPOJENÍ KONSONANT + VOKÁL

- 59 Spojení tohoto typu existuje jak v jedné slabice, tak přes hranice slabiky.

Různoslabičné spojení konsonant + vokál je v češtině jednak mezi slovy, jednak při vnitřním předělu; viz § 50, 54. Mezi slovy je možno fakultativně předsunout před vokál ráz: [připravil[?]uvítání], [vipil[?]asi 'dvje 'piva]. Je nutné zachovat hranice slov: málo rozčleněné [vipilasi 'dvje 'piva] by spíše odpovídalo výpovědi „vypila si dvě piva“. Ráz je zvlášť vhodný tam, kde je slabika s vokálem přízvučná. Párová souhláska před vokálem může být pouze neznělá: [zavaš 'obvas], [kup 'ocet].

Po slabičné předložce nebo mezi složkami kompozita je situace podobná jako mezi slovy: [nat[?]oknem], [bes[?]únavi], [púl[?]obrat]; spisovné je však i vyslovení „spojité“: [nad oknem], [bez únavi], [púl**o**brat]. I tu je vhodné naznačit hranici slabiky: [pot[?]oba 'návghi] i [pod-*oba 'návghi*], odliš od [podo**o**ba 'návghu].

Po předponě končící souhláskou najdeme výslovnost s rázem jen při zvýraznění tvoření slova: podúředník – [podúředník], zřídka [pot[?]úředník]; často mizí i hranice slabik ([po-*dú-řed-ník*]).

Ráz je **nutný** po neslabičné předložce, i když tu o slabičný šev nejde: [s[?]uchem], odliš od [suchem], [k[?]otci], odliš od [kotci] od „kotec“.

Ve **stejnoslabičném spojení konsonant + vokál (+ konsonant)** dochází mezi svahy a jádrem slabiky k akomodaci: tak vzniká např. nazalizace vokálů ležících mezi nosními souhláskami nebo obměny pozice jazyka ve slabikách /ki/ a /ku/; viz § 29. Tyto změny nastávají automaticky.

VÝSLOVNOST SOUHLÁSKOVÝCH SKUPIN

Souhláskové skupiny existují v češtině jak uvnitř jedné slabiky (*stlát*, 60 *u-štval*), tak přes hranice slabik (*před-po-ví-dat*, *rov-nat*) a vznikají i na švu slov, pokud mezi nimi není pauza (*zameť to, ten nápad nebyl jeho*). Sousedící souhlásky se velmi často sbližují (asimilují) ve svých vlastnostech. Uvnitř slabiky je takové sbližení největší.

Asimilace (spodoba)

Asimilace je v češtině základním typem změn realizací. Probíhá mezi všemi hláskami s příznakem konsonantnosti, neúčastní se jí klouzavé souhlásky a vokály. Některé z asimilací jsou obligatorní, jiné jen fakultativní. Vznikají při nich **poziční alofony fonémů**; viz § 9.

Asimilace znělosti

je ve spisovné češtině obligatorní, zákonitá. V psaném jazyce se vlivem etymologického a historického principu českého pravopisu (viz § 67) neodráží. Probíhá mezi pravými konsonanty, neúčastní se jí sonory a souhlásky klouzavé. Podkladem změny je artikulační činnost hlasového ústrojí, která se asimilací zjednodušuje: není nutno měnit kmitání hlasivek v průběhu malého úseku promluvy. Proto se při spojitě výslovnosti znělostně asimilují i realizace fonémů patřících různým výrazům: *tak bych to nedělal*, vysl. [*tag bich to 'ned'elal*], *tatínek byl doma*, vysl. [*ta'tíneg bil 'doma*], nebo se zachovává znělost konce předcházejícího výrazu: *ten doklad znáš*, vysl. [*ten 'doklad 'znáš*]. Základní je však vyrovnání znělosti pravých konsonantů sousedících v jediném slově. Je-li pro výsledné znění skupiny rozhodující poslední konsonant, jde o **asimilaci regresivní (zpětnou)**: *shoda*, vysl. [*zhoda*]; řídí-li se znělost skupiny prvním konsonantem, vzniká **asimilace progresivní (postupná)**: *shoda*, vysl. [*schoda*].

V češtině je obvyklá asimilace regresivní (k výjimkám viz dále): [*stезička*], ale [*steska*], [*prosit*], ale [*prozba*], [*řiba*], ale [*řipka*], [*rozdat*], ale [*rostočit*], [*odbor*], ale [*otpor*], [*v bite*], ale [*f sudu*], [*g domu*], ale [*k posteli*]; je i v přejatých slovech, např. [*ortopédem*], ale [*ortopětka*], [*adheze*], ale [*atstrát*]. Výjimky jsou u /h/, /v/, /ř/.

Foném /h/ je znělý a tvoří znělostní pár s velárním /ch/; viz § 26. Ve spisovném jazyce se skupina vzniklá předponou /s/ a základem začínajícím na /h/ a psaná tedy *sh-* vyslovuje buď celá zněle (tj. podle regresivních zásad asimilace; [*zhořet*]), nebo nezněle (tj. /h/ se asimiluje progresivně: [*schořet*]); tato výslovnost je obvyklá v Čechách). Výrazy pak

mají dubletní výslovnost (ale píše se jen jedním způsobem): [zhoda], [zháňet], [zhazovat], [zhledat] nebo [schoda], [scháňet], [schazovat], [schledat]; vznikají tak některé homofony: [schladít] od *shladit* i *schladit*, [scházet] od *scházet* i *sházet*. U nověji tvořených slov dublety nejsou: [zhluk], [zhoblovat]; na švu slov se /h/ samozřejmě chová jako znělá: [g holiči], [máz ho f kapse].

Foném /v/ tvoří znělostní pár s /f/ a podléhá asimilaci stejně jako jiné znělé fonémy: [lavečka], ale [láfka], [vdechne], ale [f'írá], [v domech], ale [f pokojích]; i na konci před pauzou je pouze [f]: [zastavit], ale [zastaf]. Aktivní asimilační schopnost však /v/ nemá a může před ním stát konsonant jak znělý, tak neznělý: jde o stejný jev jako u sonor: [tvoje] – [dvoje], [sval] – [zval], [žvatlat] – [švem], [k vodě] – [pod vámi]. Jen u předložky /s/ je možná dubletní realizace: [s vježemi] i [z vježemi]; u zájmena *vy* je však pouze [s vámi].

Zvláštnost fonému /ř/ je v tom, že nemá na fonologické úrovni neznělý protějšek; viz § 26. Na fonetické úrovni podléhá v sousedství neznělých párových souhlásek asimilaci jak progresivní: [přihláška], [kapři], [křídlo], tak regresivní [dvírka], [bařtipán]; před pauzou se uplatní jen neznělé [ř]: [zvjeř], [nevjeř]. Po předložce, předponě a na švu slov se chová /ř/ jako znělá souhláska: [g řece], [václav říkal], [před ředitel], [podřezat].

Sonory /l/, /r/, /m/, /n/, /ň/ a klouzavé /j/ se asimilace znělosti neúčastní. Mohou před nimi stát jak znělé, tak neznělé párové souhláskové fonémy: [sleva] – [zleva], [tráva] – [dravá], [smije] – [zmije], [snat] – [znát], [sňí] – [zňí], [sjednat] – [zjednat]. Platí to i pro předložku *k*: [k národu], [k lesu]; znělé zakončení udržují předložky psané *před*, *nad*, *od*, *ob*: [nad lesem], [před maturitou], [od ruki]. U předložek psaných *přes* a *s* je výslovnost dubletní: [s máslem], [s radostí], [přes léto] i [z máslem], [z radostí], [přez léto]; jen se tvary zájmen je možné pouze *s*: [s námi], [s nimi]. Vokalizovaná předložka *se* se nemění: [se lnem], odliš od předložky *ze*: [ze lnu]. Vokalizované *přese* se vyslovuje pouze jako [přeze], a to nejen před znělou souhláskou nebo sonorou: [přeze fšeko].

Asimilace artikulační

62 Artikulační asimilace je fakultativní. Běžnější je v rychlé mluvě, mnohdy je dokonce substandardní. Týká se všech hlásek s příznakem konsonantnosti, tedy jak pravých souhlásek, tak sonor. Při artikulační asimilaci se vzájemně přizpůsobují místo nebo způsob tvoření sousedících

ním způsobem): [zhoda], [scháňet], [schazovat], [shladit] od shladit i schla-
ořených slov dublety nej-
nozřejmě chová jako zně-

asimilaci stejně jako jiné
], ale [řírá], [v domech],
ze [f]: [zastavit], ale [za-
emá a může před ním stát
jev jako u sonor: [tvoje] –
vode] – [pod vámi]. Jen
[s vježemi] i [z vježemi];

na fonologické úrovni ne-
podléhá v sousedství ne-
gresivní: [přihláška], [ka-
n]; před pauzou se uplatní
předponě a na švu slov se
clav říkal], [před ředite-

se asimilace znělosti neú-
znělé párové souhláskové
[smije] – [zmije], [snat] –
latí to i pro předložku k:
ředložky psané před, nad,
ki]. U předložek psaných
], [s radostí], [přes léto]
ary zájmen je možné pou-
ka se se nemění: [se lnem],
přese se vyslovuje pouze
kou nebo sonorou: [přeze

ší je v rychlé mluvě, mnoh-
alásek s příznakem konso-
nor. Při artikulační asimi-
ůsob tvoření sousedících

souhlásek a oba procesy probíhají někdy současně. Artikulační asimila-
ce se v písmu odrážejí jen ojedinele.

Ve spisovném jazyce najdeme především **asimilaci artikulačního místa**. Podléhá jí realizace fonému /n/ před velárami /k/, /g/ a výsled-
kem je pak výslovnost „velárního“ [ŋ]: [skleŋka], [paneŋka], [hlaviŋka],
[tango], [bingo]; viz i § 34.

Obdobným případem je vznik „retozubného“ [μ] v málo frekvento-
vaném spojení /m/ + /v/ , /m/ + /f/ : [traμvaj], [niμfa]; viz i § 34.

Také změny realizací předopatrových závěrových /d/, /t/, /n/ před
palátalami /dʲ/, /tʲ/, /nʲ/, tzv. **změkčování**, jsou posunem místa artikulace:
tvoří se tak výslovnostní dublety [sedʲni] i [sedni], [aňdeʲl] i [andel],
[poledʲní] i [polední]. Pokud je mezi fonémy předěl, není asimilace spi-
sovná [před d'edečka], [nad ňí], [odd'elit], [snat ňegdi jindi].

V uvedených případech spisovné asimilace místa si neuvědomujeme, že sou-
časně probíhá i **asimilace způsobu artikulace**, obě nové hlásky se vyslovují
spolu jediným artikulačním pohybem.

Na fonetické úrovni probíhá taková asimilace mezi ústními a nosními hlás-
kami tvořenými na tomtéž místě: místo dvou závěrů se uskutečňuje jen jeden
a rozlišení probíhá pomocí měkkého patra: [jedna], [kupme], [utmu], [lampa],
nesprávně i [klemba]; podobně splývají artikulační pohyby /d/, /t/, /n/ se sou-
sedním /l/: [melta], [jedla], [malta].

Ortoepickým problémem se může stát výslovnost sousedících stej- 63
ných nebo v realizaci blízkých fonémů. Pokud je mezi nimi **předěl** vnější
nebo vnitřní (viz § 43–50), je třeba vyslovit je **zdvojeně**: jde o spojitou
artikulaci odlišnou jak od jedné souhlásky, tak od dvou samostatných.
Často je zdvojení souhlásek jediným prostředkem vyjádření předělu:
[ʔoškřab 'brambori], [ʔdones si 'korunu], [máš 'šťestí], odliš od [má
'šťestí]; podobně [oddaci], [rozzárit], [nejjižnější], [poddolovat], [rosšte-
pit], [púllity], [čtverrohí], [zlomme]. V ostatních případech je základní
výslovnost **zjednodušená**: [mňeká], [pana], [viší], [babičín]; v pečli-
vějších projevech však i tu najdeme zdvojování výslovnosti, zvláště tam,
kde existuje možnost záměny: [křeččí] – [křečí], [tíši] – [tíšší], nebo
u přivlastňovacích přídavných jmen: [kočiččín], [hřdliččín zval'ku lás-
ce 'hlas]. Skupiny sykavek a polosykavek v kultivovaném projevu ne-
splývají [babičce], [hesčí], [hráčská], [snasší].

Součástí spisovné výslovnosti jsou obměny ve skupinách **alveolár-
ních souhlásek**: okluzíva /t/, /d/ + konstriktiva /s/, /z/, /š/, /ž/ se vyslo-
vují společně jako semiokluzíva: [vječí], [d'ecká], [husčí], velmi pečlivě
i [vjetší], [d'etská], [hustší]. Jiné souhlásky se spisovně nesbližují, správně

tedy [kňešská], [otcofská], [dotčená]. V rychlejší řeči tu k zjednodušení dochází, výslovnost typu [huščí], [heščí], [dočená], [ocofská] je však málo zřetelná.

Zjednodušování souhláskových skupin

- 64 Vypouštění souhlásek ve skupinách není časté. Bývá spojeno s určitým slovem nebo tvarem slova: *jsem, jsi...* se např. spisovně vyslovuje [sem], [si] ... Výslovnost [jsem], [jsi]... je pečlivá; častěji se uplatní při důrazu: [‘mislím → tedi ‘jsem↓]. Počáteční *j-* se zachovává ve slovech jako *jméno, jdu, jmění, jmelí*.

Souhlásku lze vypustit ve slovech *dcera*, vysl. [cera], *srdce*, vysl. [sꝛce], *přijď*, vysl. [přit], zjednodušuje se počáteční *vz-*: *vzbudit*, vysl. [zbudit] i [vzbudit], ne však při nebezpečí záměny výrazů: [vzdechne], ale [zdechne]. Zjednodušit lze spisovně také *džbán* na [žbán], *džber* na [žber] vedle [žbán], [žber], novější slovo *džem* má však už jen výslovnost [žem].

Ve spisovné výslovnosti se zjednodušují skupiny tří souhlásek v množném čísle přídavných jmen: *-zští, -šští, -žští* nebo *-řští: slezští*, vysl. [sleští], *lašští*, vysl. [laští], *kněžští*, vysl. [kňeští], *mořští*, vysl. [mořtí]; v pl. adjektiv na *-tský* dochází k zjednodušení vznikem semiokluzivy: *děťští*, vysl. [d’etští]; viz výše.

Jinak je nutno souhláskové skupiny zachovávat: [hřebík], [která], [kostka], [jablko], [zvláště], [prázdná], [jedenáct], [šhecko] apod.

Ve spisovné výslovnosti dnes lze vedle staršího [o-sm], [se-dm] vyslovovat i [sedum], [osum]; viz § 32.

V nespisovné výslovnosti nebo při sledování vývoje jazyka najdeme celou řadu dalších změn hlásek, které mají i své terminologické označení (disimilace, diereze, metateze, kontrakce, haplogie atd.); viz speciální fonetické publikace.

Pro pečlivou spisovnou výslovnost českých slov může být při zachování zásad znělostní asimilace oporou psaný jazyk, který stavbu souhláskových skupin velmi dobře zachycuje.

FONOLOGICKÉ CIZOSTI V ČEŠTINĚ VÝSLOVNOST PŘEJATÝCH SLOV

- 65 Při přejímání se cizí slova přizpůsobují češtině. Nejméně adaptované jsou **citátové výrazy** (viz Lexikologie, § 157) zachovávající cizí grafiku a výslovnost: *persona grata*, vysl. [‘persóna ‘gráta], *chateau*, vysl.

[šá'tó], *chargé d'affaires*, vysl. [šar'žé da'fér], *fair play*, vysl. [f'ér'plej]; s češtinou splývají slova **zdomácnělá**, jejichž cizí původ odhalí až etymologie (*škola*, *košile*). Mezi těmito krajními póly leží množství výrazů adaptovaných jen v některých rysech. Na druhé straně s cizími slovy přicházejí do češtiny nové, periferní prvky.

Cizí slova **přejímají** přízvuk na první slabice a české střídání párových souhlásek: [*hibrit*], ale [*hibridní*], [*piroga*], ale [*pirok*]. Podobně se uplatní výslovnost [*ŋ*] a [*μ*]: *tank*, vysl. [tanĵk], *beduínka*, vysl. [bedu-jínĵka], *amfora*, vysl. [aμfora]. Fonémy původních jazyků, které čeština nemá, jsou nahrazovány nejbližším českým: *western*, vysl. [vestern], [*vestĵn*], nebo jejich kombinací: *rinkem*, vysl. [riĵkem], *ringem*, vysl. [riĵgem].

Periferními fonémy patřícími do cizích slov je v češtině /ó/ (*našeho domu*, ale *kolínského domu*, tj. chrámu; viz § 18), ze souhlásek /f/, /g/, zcela nové /ž/ a minimálně využívané /z/; viz § 39.

Do specifík přejatých slov patří i některé kombinace fonémů. Je to především **hiát** (viz § 59); v cizích slovech nastává nejen při předělu, ale i uvnitř slova. Spojení se vyslovují plynule se zachováním obou vokálů: [*chaotická*], [*koala*], [*vakuum*]; ráz (viz § 3, 26, 27) se může objevit jen u kompozit: [*mini?interrupce*], [*super?aktivní*] i [*superaktivní*]. Ve skupině, kde je prvním vokálem /i/, se vyslovuje **hiátové lj**: *studium*, vysl. [studijum], *filologie*, vysl. [filologije].

Trvalým problémem je v cizích slovech **grafém s** a z a jeho výslovnost: psané *s* se v mnoha případech mezi samohláskami vyslovovalo a vyslovuje jako [z] a tato výslovnost postupně ovlivnila i grafiku: *penze*, *trezor*, *tuberkulóza*, *fantazie*, *riziko*, *univerzita*, *gymnázium* atd.; psát v těchto případech *s* není chyba, je to jen zastaralé. V případech *-ismus*, *-ismus* a odvozeninách lze psát spisovně jak tradiční *s*, tak (ve shodě s výslovností) *z*: *organismus* i *organizmus*, *spasmus* i *spazmus*; dvojí psaní je (ve shodě s hovorovou výslovností) i u slov *diskuse* (i *diskuze*), *režisér* (i *režizér*), *disertace* (i *dizertace*), *resort* (i *rezort*), *renesance* (i *renezance*). Sblížení grafiky s výslovností je výhodné zvláště pro ty, kdo píšou jen sporadicky.

Písmeno *z* se, a to ve shodě s výslovností v nepřímých pádech a odvozeninách, nověji píše také u slov končících na *-s* (*-z*) po *l*, *r*, *m*, *n*: *kurz*, *kurzista*, *kurzovní*, *pulzní*, *reverz*; správné je samozřejmě i (starší) *-s*: *kurs*, *puls*....

Výslovnostní problém může činit nečeský **grafém x**. Skupina *ex* se vyslovuje před vokálem nebo znělou párovou souhláskou jako [gz]: [*egzistovat*], [*egzotická*], [*egzhumovat*], jinde se čte *x* jako [ks]: [*eksponent*], [*kseroks*], [*eksministĵ*].

Málo zkušených mluvčích si někdy neuvědomují, že v základu cizích slov grafické spojení *di*, *ti*, *ni* znamená vyslovené [dĵ], [tĵ], [nĵ]: *diktovat*, vysl. [dĵtovat],

nitrolak, vysl. [nitrolak], *titul*, vysl. [titul], někdy dokonce i [dř], [tř]: [lokomotiva] i [lokomotiva], [recidiva] i [recidiva]. Někdy chybí povědomí i u slov českých, např. psané *tis* je české slovo s výslovností [tis].

U českých slov platí, že spisovné psaní může být vodítkem pro výslovnost. U přejatých slov je situace odlišná, pravopis se řídí zásadami, v nichž má spisovné znění jen podružnou úlohu, a časté jsou **dublety** jak ve výslovnosti, tak v psaní. Tak např. psané *-ura*, *-urní* se vyslovuje dlouze i krátce: *manufaktura*, vysl. [manufaktura] i [manufaktúra], *agenturní*, vysl. [agenturní] i [agentúrňí]. U samohlásek *i*, *e*, *o* jsou někdy dublety i v písmu: *-in/-ín* (*benzin* i *benzín*), *-iv/-ív* (*archiv* i *archív*), *-iva/-íva* (*defenziva* i *defenzíva*), *-ivum/-ívum* (*pasivum* i *pasívum*), *-ivní/-ívňí* (*masivní* i *masívňí*), *-erie/-érie* (*draperie* i *drapérie*), *-on/-ón* (*citron* i *citrón*), *-onek/-ónek* (*balonek* i *balónek*), *-onka/-ónka* (*fazonka* i *fazónka*), *-ped/-péd* (*logoped* i *logopéd*) atd.

Pravopis i výslovnost přejatých slov se rychleji mění, zejména u výrazů, které nemají povahu termínů: *lunchmeat* i *lančmít*, *leader* i *lídr*. Tyto změny probíhají před našima očima. Počeštěné podoby cizích slov jsou běžné v publicistice, vědecké texty mohou, hlavně u termínů, udržovat psaní tradičnější: *analýsa*, běžně *analýza*, *filosofie*, běžně *filozofie*. Pokud na kvalitě mluveného i psaného projevu záleží, ověřujeme si raději správnost v příslušné příručce.

Cizími prvky jsou v textech také nečeská **vlastní jména**. Jména známějších osobností mají již ustálenou zvukovou podobu včetně náhrady nečeských hlásek: *Victor Hugo*, vysl. [igo], *Shakespeare*, vysl. [šejkspír], *Chaplin*, vysl. [čeplin]. Jména z exotických jazyků často vyslovujeme podle toho, jak se jméno do češtiny transkribuje (*Sunjatsen*, vysl. [sunjatsen]). Problém vzniká, chybí-li odhad národnosti nositele: spisovatelka *G. Steinová* nebyla např. Němka, a čte se tedy [stajnová]. U jmen pro nás nových musíme nahlédnout do encyklopedií; tvůrci takových prací by naopak měli předpokládat potíže uživatelů a informace o výslovnosti jmen důsledně uvádět.

Křestní jména osobností se dříve počesťovala (*anglická královna Viktorie*, *francouzský král Ludvík XV.*), dnes se nemění (*španělský král Juan Carlos*, vysl. [chuan karlos]). I tu je nutno si úzus ověřit.

Podobně je tomu se **jmény zeměpisnými**. U nich nemůže být vodítkem výslovnost v původním jazyce (*Mexiko* např. vyslovujeme česky [meksiko], nikoli [méchiko], jak by odpovídalo španělštině), ale někdy ani grafika. Časté jsou dublety (*Michigan* – [mišigen] i [mičigen]) a některá jména mají i zcela počeštěnou podobu (*Jižní Dakota*, *Jamajka* apod.). Připravujeme-li závažnější projev, výslovnost si raději ověříme např. v dodatku Slovníku spisovné češtiny.

Cizojazyčné názvy uměleckých děl mají v českém textu obvykle charakter citátů a vyslovují se pokud možno původní výslovností.

(K výslovnosti cizích zkratk viz § 48.)

Skloňování cizích slov viz Morfologie.

Tvoření od cizích základů viz Slovtvorba.

ZVUKOVÁ STAVBA ČEŠTINY A JEJÍ GRAFICKÝ ZÁZNAM

Zvuková a psaná podoba dnešní češtiny jsou relativně samostatné. 66
Čeština užívá **hláskového písma**, tj. pomocí písmen (grafémů) zaznamenává zvuk výrazu rozložený na segmenty, hlásky. Jde vlastně o písmo fonologické, neboť se zaznamenávají pouze hlásky rozlišující význam, tedy intuitivně vydělované fonémy.

Slabičný způsob psaní se uplatnil méně: skupina písmen se při něm čte společně a jejich platnost se mění: např. český grafém *ě* v psaném *dě* značí /dʲ + jɛ/, zatímco skupina *vě* odpovídá spojení /vʲ + jɛ/, *mě* je /mʲ + jɛ/.

V některých případech se užívá i **psaní ideografické**: konvenční značkou se zapisuje pojem. Tato značka bývá mezinárodní a čte se v různých jazycích různě. Takovými ideogramy jsou číslice, chemické značky nebo matematické a fyzikální symboly atd. Číslice se píše bez tečky, pokud označují číslovku základní, mají-li se číst jako číslice řadové, patří za ně tečka: *20 stran* = dvacet stran, *strana 20* = strana dvacet, *20. strana* = dvacátá strana. Pokud jde o základní číslovku, dělá se mezi ní a označením jednotek mezera, chybí-li, jde o záznam jediného slova: *60 W* = šedesát wattů, *60W* = šedesátiwattová, např. žárovka. Je samozřejmé, že číselný údaj a označení jednotek patří na jeden řádek. Pro psaní matematických a podobných textů platí vnitřní normy.

Z hlediska uživatele jsou důležité zásady, jimiž se řídí užívání písmen při psaní, **ortografie (pravopis)**. V českém **lexikálním pravopise** (psaní jednotlivých slov) dominuje **princip fonologický**, tradičně označovaný i jako **fonetický** (termín vznikl v době, kdy ještě fonologie neexistovala): z grafiky lze poznat celkem jednoznačně znění slova, což usnadňuje **funkci vybavovací** a umožňuje bez znalosti mnoha různých pravidel a výjimek identifikovat znění výrazu. Této funkci slouží také další principy českého pravopisu, **principy etymologický a historický**. Ty však narušují jednoduchý vztah fonému a grafému a tím poněkud komplikují uskutečnění druhého úkolu pravopisu – **funkce zaznamenávací**, a to především na úrovni elementárního učení na základní škole. Jsou v českých slovech odrazem tradic psaného jazyka, u přejatých slov ukazují také na jejich postupnou integraci do češtiny. U čes-

kých slov se tyto tradiční formy psaní mění pouze ojediněle, u přejatých slov jsou naopak změny dosti časté.

- 68 V psaní jednotlivých slov (**pravopis lexikální**) se vedle **fonologického principu** uplatňuje i **princip historický**, který vede k tomu, že v grafice se zachovávají značky i pro zvuky, které již ztratily fonologickou funkci: v češtině je to psaní *y, ý* v kořenech slov i koncovech, dva grafémy pro označení dlouhého *u* (*ú* a *ů*), ale i psaní *z* ve slovech jako *zpěv, ztráta, zkouška* nebo *ž* ve slově *už*. Historický princip odlišuje frekventované **homofony**: *být–bít, býlí–bílí–bílý, mýt–mít*. V podstatě historickým je i **princip etymologický**: psaná podoba zachovává jednotu morfému bez ohledu na znělostní obměny: píšeme proto v Nom. *dub* podle [*dubu*], [*dubem*], *tužka* podle [*tužek*], *vítězství* podle stavby slova *vítěz+stv+i*, a to i tam, kde již není stavba slova zřetelná: *vše* podle *veškerý*. Jiné alternace v písmu obsaženy jsou: *vozit – vožený; zasadit – zasazený; rána–ran*.

Pravopisu se věnuje ve školní výuce mnoho pozornosti. Problém činí v českých slovech zejména psaní *y, ý* nebo *i, í* po souhláskách *b, f, l, m, p, s, v, z*, které nemá oporu ve spisovné výslovnosti. Vedle znalosti „vybraných slov“ je totiž pro bezchybné psaní potřebná i elementární schopnost vnímat slovtvorné souvislosti: se slovem *sýr* např. souvisí *sýrárna* a *syřidlo*, nikoli však *síření* jako způsob likvidace plísni; s *mlýn* souvisí přímo *mlynář* a *mlýnice*, ale k *mlít* má daleko blíže *mleč*; *pysk* nesouvisí s *pískáním*, ve slově *visutý* není předpona *vy-* atd.

Podobně je tomu s volbou *ú* a *ů* pro záznam dlouhého *ú*: *ú* je na počátku slova nebo po předponě a ve složených slovech: *účast* a *zúčastnit se, ústav* a *celoustavní*, a také v přejatých slovech a citoslovcích (*pedikúra, bú*), jinde je *ů*, které často v tvarech slova alternuje s *o* (*půl – polovina, sůl – soli*).

I jinde je pravopis odrazem stavby slova: rozdíl *ě* a *je, mě* a *mně* je toho dokladem: *objetí* (*objímat*), ale *oběti* (*obětovat*), podobně *rozumně* (*rozumný*), ale *lakomě* (*lakomý*). Také rozdíl předpon *s-* a *z-* (*sběh lidí*, ale *vojenský zběh; sbít prkna*, ale *zbit psa*) je věcí významu těchto předpon; viz Slovtvorba.

Správné označování hranic slova, psaní dohromady nebo zvlášť (*politickoekonomickýk* „politická ekonomie“ proti *politicko-ekonomickýk* k „politika a ekonomie“, *větněčlenskýk* k „větný člen“, *česko-slovenské* „vzájemné vztahy Čechů a Slováků“) souvisí s pochopením významu a stavby pojmenování; viz § 42 a Slovtvorba, § 228–236, 264–270.

Problémem je pro písničič volba **velkého písmene**. To je totiž (kromě začátku věty) signálem vlastního jména. Psaní jmen osob, názvů obcí, jmen institucí nebo uměleckých děl je ustáleno a většinou nečiní potíže. U víceslovných názvů se v češtině na rozdíl od jiných jazyků píše velké jen první písmeno (*Česká televize, Český svaz bojovníků za svobodu, Ministerstvo školství, mládeže a tě-*

lovýchovy); výjimku tvoří pouze případy, kdy je součástí vlastního jména jiné vlastní jméno (*Univerzita Karlova*). Ve jménech obcí se píše velkým písmenem vše kromě předložky (*Nové Město nad Metují*), zatímco u zeměpisných jmen včetně názvů ulic se obecně jméno za součást názvu nepokládá (*mys Dobré naděje, náměstí Svobody*). U složených názvů ulic či restaurací píšeme velkým písmenem i slovo po předložce (*ulice Na Rozhraní, hostinec U Pípy*). Při hodnocení pravopisu je nutno být u velkých písmen tolerantní, protože se někdy (např. u zájmen v dopisech) užívají i pro vyjádření úcty nebo je některá instituce a její složka pokládána pisatelem za (místně) významnou, a proto pro ni volí velké písmeno bez ohledu na názor čtenáře.

Pravopis však není jen věcí izolovaných výrazů. Vedle psaní slov- 69
ních základů jednotlivých slov je důležitý i **pravopis morfologický**, psaní koncovek ohebných slovních druhů. Potíže vznikají po „obojetných“ souhláskách *b, f, l, m, p, s, v, z* a cizím *x* především v maskulinum, kde se některé koncovky vzorů liší jen psaním *-i* a *-y* (*s pány — s muži*). V případech, kde je vzor skloňování jednoznačný, je situace celkem bez problémů: *holubi* podle *páni*, *holuby* podle *pány*. Aplikace tohoto jednoduchého pravidla ovšem předpokládá znalost standardních koncovek.

V některých případech dochází ke kolizi principu psát po pravopisně měkkých souhláskách (*ž, š, č, ř, c, j, d, t, ň*) vždy měkké *-i* s obvyklým zakončením vzoru. Je to u m. typu *předseda* a f. typu *žena*, k nimž patří i subst. s *-a* po měkké souhláске: v nich se píše samozřejmě *-i* měkké (*od pana Máci; svolali všechny bači; dostal jsem to od Dáši; vystavili jsme skici*; viz § 401 a 412). Jinak patří jména končící měkkou souhláskou vždy k měkkému vzoru. Jen několik hovorových neživotných substantiv končících na *-c* patří ke vzoru tvrdému a má po *-c* tvrdé *-y* (např. *kecy, trucky*; viz § 407). V případě tzv. tvrdých souhlásek (*h, ch, k, r, d, t, n, g*) pravopisný problém nenastává, eventuální měkké *-i* vzoru vede k alternaci souhlásky: *dobrodruh — dobrodruzi, zpěvák — zpěváci*, po *d, t, n*, pak samo psaní *di, ti, ni* je vlastně záznamem alternace; viz § 31.

V praxi vznikají pravopisné potíže u sklonění subst., kde není příslušnost ke vzoru jednoznačná (kolísají např. subst. *chrchel, kotel*; viz § 407), a také tam, kde je v nespisovném úzu odlišné sklonění (např. moravské substandardní *do pytla*), které vede k nesprávnému přiřazení slova k vzoru a v důsledku toho k pravopisné chybě; viz Morfologie.

Pravopis syntaktický obráží vztahy mezi slovy v rámci výpovědi 70 i přes její hranice (např. při shodě), pravidla užívání interpunkčních znamének (., ! ? ; : ... - -) zase souvisejí s pochopením významových vztahů ve výpovědi a zachytí i některé základní komunikační funkce (otázku, zvolání). Umístění interpunkčních znamének je věcí významového

členění promluvy a nemusí odpovídat pauzám nebo intonémům skutečné výslovnosti: např. ve větě *Vím, co chceš.* velmi pravděpodobně nebude po prvním slově polokadence, ale interpunkční znaménko tam patří, neboť jde o konec první části souvětí.

(K shodě podmětu s přísudkem viz Syntax, § 643, k interpunkci viz výklady o syntaxi.)